

- 5.58 • קוק, ש"ח, "על לשון התפילה", עיונים ומחקרים, כרך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 337.
- 5.59 • קרן, צבי, "משמעותה של המלה 'סלה' לפי פירושים יהודיים מסורתיים", דוכן, ה (תשכ"ד), עמ' 47–52.
- 5.60 • רבין, חיים, "לשון התפילות", מחניים, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 45–50.
- 5.61 • רבין, ח', "עיסוק כלשני בלשון התפילה", מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינימן, ירושלים תשמ"א, עמ' קסג–קעא.
- 5.62 • רצהבי, יהודה, "עיוני לשון כשני מטבעות תפילה", שב"ש, תשמ"ו, עמ' 321–323 > בניה לכיתך; שכלליה להיכלל <.
- 5.63 • תמר, ד', "טעויות בתפילות ובפיוטים", ידיעות אחרונות, (1.10.76), עמ' 2.
- 5.64 • תמר, ד', "דיוקים ועיונים", ספר ישרון: במלאת ששים שנה להסתדרות ישרון (ערך: מ' ששר), ירושלים תשמ"ד, עמ' 67–70.
- 5.65 Baneth, E., "Textkritische Bemerkungen", *MGWJ*, 70 (1926), pp. 50–56, 123–129, <see Pessen, op. cit., 71 (1927), pp. 133–138>.
- 5.66 Bolle, M. E., "Iets over de litteraire vorm van onze gebeden", *Opstellen opperrabbijn L. Vorst aangeboden ter gelegenheid van zijn installatie*, Rotterdam 1959, pp. 5–8.
- 5.67 Elbogen, I., "Bemerkungen zur alten jüdische Liturgie", *Studies in Honor of Kaufmann Kohler*, Berlin 1913, pp. 74–81 > הקטע הראשון דן בלשון ככוון לקדמות התפילה <.
- 5.68 Margulies, S. H., "Note Liturgiche", *RI*, 4 (1907), pp. 125–131; 5 (1908), pp. 121–123.
- 5.69 Mishcon, Arthur, "Disputed Phrasings in the Siddur", *JQR*, NS 7 (1916/1917), pp. 519–552 > = JSM, 2/1 (1969), pp. 11–41; discusses incorrect breaks in prayer <.
- 5.70 Mittwoch, Eugene, "Some Observations on the Language of the Prayers, the Benedictions, and the Mishna", *Essays in honor of... J. H. Hertz*, London 1944, pp. 325–330.
- 5.71 Orenstein, Walter, "Notes on the Liturgy", *JJML*, 1/1 (1976), pp. 22–26.
- 5.72 Perles, F., "Notes critiques sur le texte de la liturgie juive", *REJ*, 80 (1925), pp. 98–105.
- 5.73 Silverman, Morris, "Comments on the Text of the Siddur", *JJML*, 2/1 (1977–1978), pp. 18–33.
- 5.74 Spanier, A., "Dubletten in Gebetstexten", *MGWJ*, 83 (1939), pp. 142–149.
- 5.75 Walkenfeld, Cecil, "On the Significance of Articulation in Prayer", *JJML*, 6 (1983–1984), pp. 31–36.
- 5.76 Weinberg, W., "Wordstress in the Prayerbook", *JCCAR*, 15/4 (1968), pp. 67–75.

6. תהילים בסידור

- 6.1 היינימן, יוסף, "ספר תהילים כמקור לנוסח התפילה", דוכן, ה (תשכ"ד), עמ' 35–43 (= עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 176–179).
- 6.2 מלמד, ע"צ, "מקומו של ספר תהילים בעבודת ה' ככל ימות השנה", דוכן, ה (תשכ"ד), עמ' 7–34.
- 6.3 מלמד, ע"צ, "מקומו של ספר תהילים בעבודת ה' ככל ימות השנה", תהילת שפר לזכר אליעזר ליפא הלוי שפר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 107–128.
- 6.4 Beaucamp, E., "Le Psautier, repertoire des chants liturgiques d'Israel", *Science et Esprit*, 23 (1971), pp. 153–166, 343–366.
- 6.5 Freehof, S. B., "The Prayerbook and its Selection of Psalms", *JRJ*, 34/1 (1987), pp. 13–17.

- 5.37 Dodi, Amos, "Linguistic Features According to the Vocalization of Old Spanish Siddurim", *WCJS*, 10, D/1, Jerusalem 1990, pp. 39–46.
- 5.38 Faur, José, "Delocutive Expressions in the Hebrew Liturgy", *JANES*, 16–17 (1987), pp. 41–54.
- 5.39 Spanier, Arthur, "Über Reste der palästinischen Vokalisation in Gebetbüchern", *MGWJ*, 73 (1929), pp. 472–475 <see also Yalon, op. cit., 74 (1930), p. 225>.
- 5.40 Spanier, A., "Zur Formengeschichte des altjüdischen Gebetes", *MGWJ*, 78 (1934), pp. 438–447.
- 5.41 Spanier, A., "Stilkritisches zum jüdischen Gebet", *MGWJ*, 80 (1936), pp. 339–350.
- 5.42 Spolsky, Bernard and Joel Walters, "Jewish styles of worship: a conversational analysis", *International Journal of the Sociology of Language*, 56 (1985), pp. 51–65.
- 5.43 Weissler, Chava, "'For Women and for Men who are like Women': The Construction of Gender in Yiddish Devotional Literature", *Journal of Feminist Studies in Religion*, 5/2 (Fall 1989), pp. 7–24.

ג. דקדוקים בנוסח התפילה

- 5.44 אבינרי, עידו, "נקודים בעייתיים בתפילה", סיני, צח (תשמ"ו), עמ' [צבן].
- 5.45 אלדר, א', "להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשכנזי", ל"ע, כט/ב (תשל"ח), עמ' 58–50; כט/ד–ה (תשל"ח), עמ' 118–127; שם, לא/א (תש"ס), עמ' 11–22.
- 5.46 כירנבויס, פלטיאל, "הסדר ולשון התפילות", ספר השנה ליהודי אמריקה, ח–ט (תש"ז), עמ' 330–353.
- 5.47 כר-אשר, משה, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", ל"ע, ט (תשל"ו), עמ' 271–281.
- 5.48 דבליצקי, שריה, "לקט הערות בנוסחאות התפילה", מוריה, ד/ג–ד (סיון – תמוז תשל"ב), עמ' נא–נב.
- 5.49 וייזר, שמעון, "נוסחאות התפילה", [עירוב ושיבוש נוסחאות בתפילת העמידה], המעין, ימג (תשל"ב), עמ' 35–39.
- 5.50 זיידמן, ישראל איסר, "מטבעות לשון התפילה", מחניים, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 107–112 > מכות קצר ורשימה של ביטויים בשפת העם שמקורן בתפילה. לפרסום מקוצר של המאמר ראה הנ"ל, "לשונות תפילה ועברית חיה", מעינות, ח (תשכ"ד), עמ' 387–387 <.
- 5.51 ילון, ח', "כמקרא ובסידור: מלות היחס 'על'='ב', לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 283–286 > = הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 341–345 <.
- 5.52 יעקובוביץ, ישראל, "מבנה התפילות ושרשן במקרא", עיטורים: פרקי עיון והגות לכבוד ר' משה קרונה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 182–186 > השפעת המקרא על סגנון התפילות של חז"ל <.
- 5.53 כהן, חיים, "על התורה ועל העבודה", ט"י, ו [לט] (חשוון–כסלו–טבת תשל"ד), עמ' 20–22 (דוגמאות לטעויות שגורות בפיוט בתפילות ובקריאת התורה <.
- 5.54 מאוזן, מאיר, "הגהות והערות בסדר התפילה", ספר זכרון להרב יצחק נסים: הלכה ומנהג, משפט עברי, ירושלים תשמ"ה, עמ' קנז–קעא.
- 5.55 מהרשן, י', "שיבבים: ג. תיבת 'סלה' בסידור", הצ"י, טו (תרצ"א), עמ' 30–31.
- 5.56 נאמן, י"ל, "טעמים ומידות", דוכן, ד (תשכ"ג), עמ' 53–79.
- 5.57 פרי-חן, ד', "עיוני תפלה ותיקוני תפלה", בש"ח, ז (תשכ"ד), עמ' 110–113 > אחרי סקירה כללית על התפילה, סקירה על חוכות כהוצאת מ' רוג'ה, העוסקת בשיבושים מצויים בתפילה <.

א. רשימת קיצורים

- אוצר התפילות = סדור אוצר התפילות, נוסח אשכנז, וילנא תרע"ה.
אלבוגן = יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, ערך והשלים יוסף היינימן, תל-אביב תשל"ב.
אסף = שמחה אסף, "מסדר התפילה בארץ ישראל", ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 116-131.
בער = סדר עבודת ישראל, ר' יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), תרצ"ז (דפוס צילום של הוצאת רעדעלהיים, תרכ"ח).
גולדשמידט = דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט.
היינימן, התפילה = יוסף היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, טיבה ודפוסייה, מהדורה שלישית, ירושלים תשל"ח.
היינימן, עיונים = יוסף היינימן, עיוני תפילה, קיבוץ וערך אביגדור שנאן, ירושלים תשמ"ג.
וידר, בבל = נפתלי וידר, "לחקר מנהג בבל הקדמון", תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 135-157, 240-264.
וידר, עמידה = נפתלי וידר, "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", סיני, עח (תשל"ו), עמ' צז-קכב.
לוי = I. Lévi, "Fragments de Rituels de Prières Provenant de la Gueniza du = Caire", *REJ*, 53 (1907), pp. 232-241.
מאן = J. Mann, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service", *HUCA*, 2 (1925), pp. 269-338 (=idem, *Collected Articles*, Geder 1971, Vol. III, pp. 352-421).
נוסח אשכנז = על פי בער.
נוסח ספרד (של החסידים) = על פי סדור רנת ישראל, נוסח ספרד, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, מהדורה רביעית מתוקנת, תל-אביב תשמ"ד.
נוסח עדות מזרח = סדור תפילת החדש, ליוורנו תרפ"ט, דפוס צילום תל-אביב תשכ"ג, או סדור רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, תל-אביב תשל"ו.
נוסח פרס = נוסח התפילה של יהודי פרס, מהדורה מצולמת של כתב-יד אדלר ENA 23, מבוא והערות מאת ש' טל, ירושלים תשמ"א.
נוסח רומי = מחזור כל השנה לפי מנהג ק"ק איטאליאני, עם מבוא מאת שד"ל, ליוורנו תרט"ז.
נוסח הרמב"ם = סדר התפילה של הרמב"ם, על פי כתבי יד תימן בסוף ספר אהבה, הרב יוסף קאפח הוצאת מכון משי"ה תשמ"ד (ו/או על פי כתב יד אוכספורד, אצל: גולדשמידט, עמ' 187-216).
נוסח תימן = תכלאל משתא-שבוי, תשמ"ו.
פינקלשטיין = L. Finkelstein, "The Development of the Amidah", *JQR*, 16 (1925-1926), pp. 1-43, 127-170 (repr. in *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy* [ed. J. J. Petuchowski], New York 1970, pp. 91-180; = *Pharisaism in the Making: Selected Essays*, New York 1972).
פר"ח = לוי גינצבורג, פרושים וחדושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א-תשכ"א.

פליישר, תפילה = עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראל"ט בויקוס
הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
קארל = צבי קארל, מחקרים בתולדות התפילה, תל-אביב תש"י.
רס"ג = סדור רב סעדיה גאון, יוצא לאור ע"י ש' אסף, י' יואל ו' דודון, מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ל.
רע"ג = סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה על פי כתב-יד בידי דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב.
שכטר = S. Schechter, "Genizah Specimens", *JQR*, OS 10 (1898), pp. 654-659.

HUCA = Hebrew Union College Annual

JJS = Journal of Jewish Studies

JQR = Jewish Quarterly Review

MGWJ = Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums

REJ = Revue des Etudes Juives

ב. פרושים לסדור (וסדורים מפורשים)

גורדון, אריה ליב, סידור עבודת הלב (כולל פי' עיון תפילה ותקון תפילה), בתוך סדור אוצר התפילות, נוסח אשכנז, וילנא תרע"ה.
דוד ברבי יוסף אבדורה, אבדורה השלם, מהדורת שמואל בן חיים יוסף (ירושלמי) ירושלים תשכ"ג.
ורדיגר, יעקב, פי' שומע תפילה (כולל עמק ברכה, ויעש אברהם ושירותא דצלוחא), בתוך סדור צלותא דאברהם, תשל"ל.
יהודה בר יקר, פרוש התפילות והברכות, ירושלים תשל"ט.
יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), סדר עבודת ישראל, תרצ"ז (דפוס צילום של הוצאת רעדעלהיים תרכ"ח).
יעקב מעמדין, סדור בית יעקב עם מבוא סולם בית אל, ת"א תשי"ז. (ד"צ של הוצאת לעמבערג תרכ"ה).
פרוש על הפיוטים, כת"י המבורג, משנת 1317, ההדיר וכתב מבוא, נ"צ רות, ירושלים תש"ם.
צוברי, יוסף, פי' אמ"ת ויצ"ב בתוך סדור כנסת הגדולה (תכלאל), ת"א תשל"ו.

ג. סדורים מחזוריים ונוסחי תפילה

אוצר התפילות, נוסח אשכנז וילנא תרע"ה.
אוצר התפילות, נוסח ספרד, ירושלים תש"ך (ד"צ וילנא)
אור ישראל, סדור שלם ("לסברת האר"י ז"ל ובסדר הגאון ריש גלותא דבבל כמהר"ר יוסף חיים זצ"ל), הוצאת בקאל ירושלים תש"י
דע לפני מי אתה עומד, הוצאת קורן ירושלים.
בני ציון, כמנהג ק"ק ספרדים, סיני תשמ"ט.
חקת עולם, הוצאה שנייה, ע"י שלמה מוסאיוב, ירושלים תרס"ד.
מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוביץ, נירנבערג, תרפ"ג.

מחזור כל השנה, כפי מנהג איטאליאני, ליורנו תרכ"א.
מחזור לחג השבועות, מנהג איניין ופרובנץ - מאה י"ג כת"י אדלר 1443 א' (Mic) 4848; (ס' 25749)
מחזור לימים נוראים (כרך א' - ר"ה, כרך ב' - יו"כ), מוגה ומעובד ומבואר בידי דניאל גולדשמידט ירושלים תש"ל.
מחזור רומי, מחזור כל השנה לפי מנהג ק"ק איטאליאני, עם מבוא מאת שד"ל, ליורנו תרט"ז.
מחזור רומי, מנטובה שי"ז; ויניציה שמ"ז; ויניציה שפ"ו.
נוסח התפילה של יהודי פרס, מהדורה מצולמת של כתב יד אדלר, ENA 23, שבבית המדרש לרבנים באמריקה, מבוא והערות שלמה טל, ירושלים תשמ"א.
סדר רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף, י' יואל, מקיצי נרדמים, ירושלים תש"א.
סדר רבינו שלמה ברכי נתן זצ"ל...מן העיר סג'למסה... על-ידי שמואל חגי, ירושלים תשנ"ה.
סדר התמיד, חלק ב, אויגניון תקכ"ז.
סדר התפילה של הרמב"ם, ע"פ כת"י אוקספורד, דניאל גולדשמידט, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ז (תשי"ח), 183-213 (=הג'ל מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, 187-216).
סדר התפילה של הרמב"ם, עפ"י כתב יד תימן בתוך משנה תורה לרמב"ם, מהדורת הרב קאפח, מכון משה, תשמ"ד.
סדר רב עמרם גאון, מהדורת נחמן נתן קורונל, ירושלים תשכ"ה (דפוס צלום של ורשא תרכ"ה).
סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה ע"פ כתבי יד ודפוסים, ע"י דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב.
סדר עבודת ישראל, ר' יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער) תרצ"ז (דפוס צלום של הוצאת רעדעלהיים תרכ"ח).
סדר שלש רגלים, מנהג קארפינטרץ, אמסטרדם תקי"ט.
סדר תפילות, אמסטרדם תקכ"ט.
סוכת דוד, לספרדים ובני עדות המזרח, הו"ל ע"י מנחם צברי תשמ"ו.
רנת ישראל, אשכנז, ערוך ומסודר מבואר בידי שלמה טל ירושלים תשל"ב.
רנת ישראל, ספרד, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, מהדורה רביעית, ירושלים תשמ"ד.
רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל תשל"ו.
שערי שלום, "ספר שערי שלום והוא ספר מנחה גדולה", סוסה, תרצ"ד.
תהילת ה', סדר תהילות ה' ע"פ נוסח הארי, ניו יורק תשמ"ו.
תכלאל ירושלים, כמנהג צנעא, הוצאת שמואל גרמי, תשמ"ז.
תכלאל משתא-שבזי, תכלאל כתיבת קדושים, משתא שבזי תשמ"ו.
תכלאל עץ חיים, הוצאת חסיד, ירושלים תשל"ז.
תפילה בית ישראל, בגדאד תרפ"ד (הוצא לאור שנית בליורנו תרצ"ד ע"י יצחק יוסף אעבודי).

תפילות כל פה, אמסטרדם תרפ"ט.
תפילת החדש, ליורנו תרפ"ט (ד"צ ת"א תשכ"ג).
תפילת ישראל, סודר ונערך ע"י דניאל גולדשמידט, מסדה, ר"ג תשכ"ד.
ד. מחקרים
אברמסון, שרגא, "לתולדות הסדר", סיני, פא (תשל"ז), עמ' קפא-רכז.
אברמסון, שרגא, ענינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
אורבך, אפרים אלימלך, "הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים", תרכ"ן, כז (תשי"ח), עמ' 166-182.
אורבך, אפרים אלימלך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט.
אלבוגן, יצחק משה, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, תרגם יהושע עמיר, ערך והשלים יוסף היינמן, תל-אביב תשל"ב.
אלבוגן, יצחק משה, "שמונה עשרה בדרך המנון", הגורן, 10 (תרפ"ח), עמ' 87-94.
אלון, גדליה, מחקרים בתולדות ישראל, כרך ב', תשי"ח.
אלון, גדליה, "מעון הברכות", תרכ"ן, יד (תש"ג), עמ' 70-74 (=מחקרים בתולדות ישראל, ב', ת"א תשי"ח, 123-134).
אלון, גדליה, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א' תשי"ד.
אליצור, שולמית, "ראשיתם של פיוטי יח", מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), עמ' 165-174.
אסף, שמחה, "מסדר התפילה בארץ ישראל", ספר דינבורג (ערך: יצחק בער ואחרים), ירושלים תש"ט, עמ' 116-131.
ארליך, אורי, "לנוסח הקדום של ברכת 'בונה ירושלים' ו'ברכת דוד' בתפילה", פעמים, 78 (חורף תשנ"ט), עמ' 16-43.
ארליך, אורי, "לחקר נוסח הקדום של תפילת שמונה עשרה - ברכת העבודה", מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה (בעריכת יוסף תבורי), ירושלים: אורחות, תשנ"ט, עמ' יז-לח.
ארליך, אורי, "מקום השכינה בנוסח התפילה הקדום", סידרא, יג (תשנ"ז), עמ' 5-23.
בער, יצחק, ישראל בעמים, ירושלים תשכ"ט.
בר, משה, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד, תל אביב תשל"ו.
בר אילן, מאיר, סתרי תפילה והיכלות, רמת גן תשמ"ו.
ברלינר, אברהם, כתבים נכחים, א', ירושלים תש"ה.
ברלינר, אברהם, "העתקה מסודר מנהג ערבי מכ"י אשר ברומא", אוצר טוב, תרל"ח-תרל"ט, עמ' 010-013 (והערות ב-53-51, Magazine, iii, 1976, pp. 51-53).
גולדשמידט, דניאל, מחזור לימים נוראים (מבוא), ירושלים תש"ל.
גולדשמידט, דניאל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט.
גולדשמידט, דניאל, "מנהג בני רומא" בתוך מבוא למחזור בני רומא, מאת שמואל דוד לוצאטו, תל אביב תשכ"ו, עמ' 791-02 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 153-176).
גולדשמידט, דניאל, "סדר תפילות כתב יד מן המאה החמש עשרה", קרית ספר, כ (תש"ג-תש"ד), עמ' 171-176 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 284-296).

גולדשמידט, דניאל, "סדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד", ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ז (תשי"ח), עמ' 183-213 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 187-216).

גולדשמידט, דניאל, "סדר תענית צבור במחזור רומא", ספר זכרון לשלמה ס' מאיר ירושלים (תשט"ו), עמ' 77-89. (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 177-186).

גולדשמידט, דניאל, "על דפוס קדום של מחזור ספרדי", קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 711-719 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 303-314).

גולדשמידט דניאל, "על מחזור רומניא ומנהגו", ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רה-רלו (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 122-152).

גינצבורג, לוי, פרושים וחדושים בירושלמי, חלק א-ד, ניו יורק תש"א-תשכ"א.

גינצבורג, לוי, קטעים מכתבי הגאונים, ניוארק תרפ"ט (גנזי שעכטער ב).

דוידזון, ישראל, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ט.

הברמן, אברהם מאיר, עתרת רגנים, ירושלים תשכ"ז.

הדני, יעקב, "הבינונו, תפילה קצרה: מעין שמונה עשרה", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' רצט-שכז.

היינימן, יוסף, "ברכת בונה ירושלים בגלגליו". ספר חיים שירמן, (ערכו ש' אברמסון - א' מירסקי), ירושלים תש"ל, עמ' 93-101 (=עיוני תפילה, תשמ"ג, עמ' 3-11).

היינימן, יוסף, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מהדורה שלישית, ירושלים תשל"ח.

היינימן, יוסף, "מלכויות זכרונות ושופרות" מעינות, ט, עמ' 546-569, ירושלים תשכ"ח (=עיוני תפילה, תשמ"ג, עמ' 54-73).

היינימן, יוסף, "סדרי הברכות הקדומים לר"ה ולתעניות", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 258-267 (=עיוני תפילה, תשמ"ג, עמ' 44-53).

היינימן, יוסף, עיוני תפילה, קיבץ וערך אביגדור שנאן, מהדורה שניה, ירושלים תשמ"ג.

היינימן, יוסף, "על דפוס פיוטי קדום" ספר בר אילן, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 132-137 (=עיוני תפילה ירושלים תשמ"ג, עמ' 129-134).

היינימן יוסף "קטעים מסידור רב סעדיה שטרם זוהר", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 363-365 (=עיוני תפילה, ירושלים תשי"ג עמ' 124-126).

היינימן, יוסף; שנאן, אביגדור, תפילות הקבע והחובה של שבת ויום חול, תשל"ז.

הילמן, דוד צבי, "נוסח ברכת המינים", צפונות, ב (תשמ"ט), עמ' נח-סה.

הנשקה, דוד, "בין 'פרשת העיבור' לברכת המינים", מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה (בעריכת יוסף תבורי; ירושלים: אורחות, תשנ"ט), עמ' עה-קב.

הרשור, משה, "שאלות ותשובות של רבנו קלונימוס הזקן בעניני קדוש וקדושה ועניני תפילה", גנוזות, ספר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קכה-קכט.

וור, שלמה, "פיוטים לימות החול", גנזי קויפמן (ערכו: דוד ש' לוינגר ואלכסנדר שייבר), ד"צ ירושלים תשל"א, עמ' 81-92.

וולפיש, א', "בית המדרש ועולם המחקר - חקס סידור התפילה", שנה בשנה, תשנ"ט, עמ' 477-496.

וידר, נפתלי, "ברוך הוא (ו) ברוך שמו" - מקורו ומנו ונוסחו", עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל מוקדש לפרופ' ע"צ מלמד, רמת-גן, תשמ"ב, עמ' 277-290 => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 259-280.

וידר, נפתלי, "ברכת 'חונן הדעת' כמנהג בבל", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 101-103.

וידר, נפתלי, "החתומות 'עושה השלום' ו'פורס סוכת שלום' במנהג בבל", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 103-107.

וידר, נפתלי, "חמשה נושאים בתחום התפילה", ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 77-90 >על דיונו של ר' אשר בן חיים נכיו בענין זה; => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 184-186.

וידר, נפתלי, "לחקר מנהג בבל הקדמון", תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 135-157, 240-264 => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 13-64 [עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", סיני, עח (תשל"ו), עמ' צו-קכב => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 65-100 [עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "לפתרון סתומה אחת בירושלמי", תרביץ, מג (תשל"ו), עמ' 46-52 => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 285-292 [בשניו הכותרת ל"אין אומרים ברכה פסוק" ועם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "מנהג ארץ-ישראל הקדמון - מקורות חדשים", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 108-125 >תרגום לעברית של מאמרו "The Old Palestinian Ritual - New Sources" עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "נוסח ברכת קדושת השם בראש השנה ויום הכפורים", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 43-47 => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 361-367 [עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "פרקים בתולדות התפילה והברכות", סיני, עז (תשל"ה), עמ' קטז-קלח => הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 155-180 (עם תיקונים והוספות).

וידר, נפתלי, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח.

וייס, יצחק ישעיהו, "בנוסח ברכת המינים", צפונות, ג (תשמ"ט), עמ' קז-קח.

וינפלד, משה, "הבקשות לדעת תשובה וסליחה בתפילת שמונה עשרה", תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 186-200.

זימר, יצחק (אריק), "גלגולו של נוסח התפילה בעמידה כליל שבת", סיני, קג (תשמ"ט), עמ' קסב-קע.

זלקין, אברהם, "על תפילה ועל חנוך לתפילה", מכתם לדוד, ספר זכרון לרב דוד אוקס (ערכו: י"ד גילת וא' שטרן), ר"ג תשל"ח, עמ' 265-273.

טל, שלמה, "שים שלום ושלום רב", דעות, מו (תשל"ז) עמ' 55-56 (=ארשת, א [תש"ס]), עמ' 53-55, בלי ההערות ועם קצת הוספות.

יצחקי, דוד, "פרוש ברכת המינים לרבינו דוד אבודרהם", צפונות, ד (תשמ"ט), עמ' יז-כג.

כהן, נעמי, "שמעון הפקולי הסדיר יח ברכות" תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 545-555.

לאו, ישראל מאיר, "שינוי לשון ונוסח התפילה", שנה בשנה, ירושלים: היכל שלמה תשנ"ט, עמ' 155-166.

לוי, בנימין מנשה, "בקר קונטרס", הצופה לחכמת ישראל, יא (1927), עמ' 187-188.

לוצאטו, שמואל דוד, אגרות שד"ל, פרעמישל תרמ"ב.

לוצאטו, שמואל דוד, מכוא למחזור בני רומא, דביר תשכ"ו (הדפסה חדשה של המבוא שהופיע לראשונה בתוך מחזור רומי [איטאליאני], ליוורנו תרט"ז).

ליבס, יהודה, "מצמיח קרן ישוע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 313-348.

ליבס, יהודה, "תוספת למאמרי מצמיח קרן ישוע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 341-344.

ליברמן, שאול, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו.

מורג, שלמה, "על קרן ועל ישועה ועל קרן ישועה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 345-351.

מירסקי, אהרן, "ברכת קדושת ה' והמקרא ויגבה ה'", תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 297-300.

מירסקי, אהרן, "יסוד קרובה" סיני, נו (תשכ"ה), עמ' קכו-קלב.

מירסקי, אהרן, "מטבע ראשון ושני של ברכת קדושת השם", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 285-286.

מירסקי, אהרן, "מקורה של תפילת יוצר", ספר יובל לח' אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 324-330.

מירסקי, אהרן, "מקורה של תפילת י"ח", תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 28-39.

מלאכי, צבי, בנועם שיח, לוד תשמ"ג.

מרמורשטיין, אברהם, "נספחים למאמרי קדוש ירחים דר' פנחס", הצופה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ב), עמ' 46-59.

מרמורשטיין, אברהם, "שבלים", וזאת ליהודה, ספר זכרון ל"א בלאו (ערכו צ' העוועשי ואחרים), בודפשט תרפ"ו, עמ' 209-215.

מרקס, אלכסנדר, "שלוש תשובות לרב יוסף גאון מתא מחסיא", גזי קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 57-66.

נאה, שלמה, "כורא ניב שפתיים" פרק בפנומנולוגיה של התפילה על-פי משנת ברכות ד, ג: ה, ח", תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 185-218.

עהרענרייך, ח"י, "ברכת ולמלשינים", אוצר החיים, ו (תר"ץ), עמ' 175-176.

פלוסר, דוד, "הסדור כמקור לתולדות ישראל", טורי ישורון, ג' כב (תמוז תשל"א), עמ' 18-19, 31.

פלוסר, דוד, "ירושלים בימי הבית השני", ואם בגבורות, מנחה לראובן מס (ערך א' אבן-שושן ואחרים), ירושלים תשל"ד, עמ' 263-294.

פליישר, עזרא, "לנוסח ברכת העבודה", סיני, ס (תשכ"ז), עמ' רסט-רעה.

פליישר, עזרא, "לענין המשמרות בפיוטים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' יג-מ.

פליישר, עזרא, "לנוסחה הקדום של קדושת העמידה", סיני, סג (תשכ"ח), עמ' רכט-רמא.

פליישר, עזרא, "עיונים בבטית תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 42-63.

פליישר, עזרא, "עיונים במנהגי הקריאה של בני ארץ ישראל בתורה ובנביאים", ספונות, ס"ח א', (טז), ירושלים תש"ס, עמ' 25-47.

פליישר, עזרא, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד.

פליישר, עזרא, "הערה להארה: דבר שני ימים טובים של ראש השנה בארץ ישראל", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 293-295.

פליישר, עזרא, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה.

פליישר, עזרא, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.

פליישר, עזרא, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 397-441.

פליישר, ע', "תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סדרה, תוכנה, ומגמותיה", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 179-223.

פליישר, עזרא, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד, יג (כג) (תשנ"ו), עמ' 91-189.

צונץ, יוסף טוב ליפמן, הדרשות בישראל, נערך והשלם ע"י ח' אלבעק, ירושלים תש"ז.

צ'רנוביץ, חיים (רב צעיר), קיצור התלמוד, ברלין תר"ץ.

קורונויל, נחמן נתן, בית נתן, רינה 1854 (נדפס מחדש ירושלים תשכ"ח).

קיסטר, מנחם, "מצמיח קרן ישועה - עיונים בגווניו של מטבע ברכה...", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 191-207.

קרא, חיים יוסף, "ברכת הצדוקים", האסיף, ד (תרמ"ח), עמ' 132-137.

קרל, צבי, מחקרים בתולדות התפילה, תל אביב תש"י.

שציפאנסקי, ישראל, "שמואל הקטן וברכת המינים" אור המזרח, כ (תשל"א), עמ' 148-151.

שפרכר, שמואל יששכר, "בדין הזכרת טל", מכתם לדוד, ספר זכרון לרב דוד אוקס (ערכו י"ד גילת, א' שטרן), ר"ג תשל"ח, עמ' 45-46.

תא-שמע, ישראל מ', "מצמיח קרן ישועה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 181-189.

- תא-שמע ישראל מ', "עיון תפילה", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 285-288.
 תבורי, יוסף, תפילת ישראל ומועדיו - רשימת מאמרים, ירושלים תשנ"ב.
 תבורי, יוסף, "חתימת ברכת המשפט וגלגוליה", פעמים, 78 ((חורף תשנ"ט), עמ' 15-4.
- Brody, H., "Besprechungen", *MGWJ*, 54 (1910), pp. 491-503.
 Derenbourg, I., "Melanges Rabbiniques", *REJ*, 14 (1887), pp. 26-32.
 Elbogen, I., "Die Tefilla fur die Festtage", *MGWJ*, 55 (1911), pp. 426-446, 586-599.
 Finkelstein, Louis, "The Development of the Amidah", *JQR* 16 (1925-1926), pp. 1-43, 127-170.
 Ginzberg, Louis, *Geonica*, II, New-York, 1968.
 Heinemann, Joseph, "One Benediction Comprising Seven", *REJ*, 25 (1966), pp. 101-111 (קצת הוספות ושנויים בעיוני).
 (תפילה, ת"א תשמ"ג, עמ' 36-43).
 Krauss, S., "The Jews in the Works of the Church Fathers", *JQR* (OS), 5 (1893), pp. 122-157.
 Levi, Israel, "Fragments de Rituels de Prières, (Provenant de la Gueniza du Caire)", *REJ*, 53 (1907), pp. 232-241.
 Mann, Jacob, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service", *HUCA*, II (1925), pp. 269-338.
 Marmorstein, A., "The Amidah of the Public Fast Days", *JQR*, 15 (1924-5), pp. 409-418.
 Marmorstein, A., "Mitteilungen... 6. Zur Geschichte des Achtzehngebetes", *MGWJ*, 69 (1925), pp. 36-40.
 Marmorstein, A., "Eine Alte Liturgische Schwierigkeit", *Jeschurun*, 2 (1925), pp. 198-211.1.
 Marmorstein, A., "A Misunderstood Question in the Jerushalmi", *JQR*, 20 (1929), pp. 313-320.
 Mishcon, A., "The Origin of דוד אה צמח דוד and its Place in the Amidah", *JQR*, 18 (1927-1928), pp. 37-43.
 Reif, Stefan C., *Published Material from the Cambridge Genizah Collection*, Cambridge 1988.
 Shechter, S., "Genizah Specimens", *JQR* (OS), 10 (1898), pp. 654-659.
 Scheiber, Alexander, "The Rabbanite Prayer Quoted by Qirqisani", *HUCA*, 22 (1949), pp. 307-320.
 Sperber Daniel, "Min", *Encyclopedia Judaica*, 12 pp. 1-3.
 Wieder, N., "The Old Palestinian Ritual - New Sources", *JJS*, 4 (1953), pp. 30-37, 65-73 <ראה וידר, לעיל>.

קיסר אבן הלכות תפלה סדר י"ח כנסת השחר

אותיות שבפסוק הטולח לכל עונני הרופא כו', וכ"ש אותיות שבפסוק רפאות מדי לשירך ושקוי לעצמותך, וכנגד כ"ז אותיות המורה:

ה. בדרך (ח) עלילתו יש כבורכה זו ל' חיבין, נגד ל' אותיות שבפסוק המשביע בטוב עריך כו', וכנגד ב' פסוקים אלו, נפתח ה' לך את אוצרו הטוב, ופסוק פותח את ידך כו', כי כזו הבורכה סוד הפרנסה בשם הח"ך הרמזו בסופי תיבות פותח את ידך:

ו. תקע יש כבורכה (י) זו כ' חיבין נגד כ' חיבין שבפסוק וברום שמחתם כו' ותקעתם כו', השיבה שופטתנו יש כ"ד חיבין כנגד כ"ד חיבין שיש בפסוקים אלו י"ב בכל אחד מהן, א' ואשיבה שופטך כו', ב' וארשתך לי כו', והם נגד כ"ד פסוקים:

ז. וללשלישונים דע כי כאשר יתחברו הבר' מדות שהם צדק ומשפט, אז יאבדו כל מדות הטומאה ולא יהיה להם חלק במרכבה שבפנים, שהם מפסיקים עמה כינתי וכו' אלהינו, שפחה כי חורש גבורתה זעבר כי ימלול, ובאותו זמן לא תהיה תקומה לרוח הטומאה, כמ"ש ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ, הם השרים שנכנסו ומפסיקין השפע מן הארץ הקדושה, ומוד היונקים מהם למטה כרגע יאבדו, לכשיאבדו אלו למעלה אז גם הם למטה יאבדו, כמ"ש (ישעיה כל) יפקוד ה' על עבא מרום וכו' ואח"כ על מלכי אדמות וכו', ויש כבורכה זו כ"ש חיבין כנגד כ"ש (י) פורעניות שעתיד הקב"ה לפרע מפצרה:

פסוקי חתם

(ה) בדרך ע"יכו וכו' רמז למה ידך זמין, הגדול הנקרא יוצל ולמנחם האוהל להיות אהל לגאול אומנו, והם רמזים נגמלים (שם) גם נמנץ יצ"ק עם הבר' אומות, וחו לממק הדן של סוד שהוא דוח, וזה המוסק הוא קוצו גליומ, עי"ש בפע"ש שער השמירה פקד כ' דף ס' ט"ז.

(ו) תקיע וכו' רמז לומר ידך שמאל, (ז) תקיע כף ידך שמאלה (גמלושם לו כו) ותקיע כף ידך ישרה, ועליו נאמר (לוי' א') לו יחיס נשעיה (לד' ו') כי זמנ' נגמלה וגו' ומונה וסולק כ"ט פורעניות שם (עד פסוק סו), ועיין שם בלפני טורח נפסוק ס'.

ית שבפסוק הסולח לכל עונכי הרופא כו', וכ"ז אותיות שבפסוק רפאות תהי לשריך ושקוי לעצמותיך, וכנגד כ"ז אותיות התורה:

ור' (ה) עלינו יש בברכה זו ל' תיבין, נגד ל' אותיות שבפסוק המשיבי בטוב ודין כו', וכנגד ב' פסוקים אלו, יפתח ה' לך את אוצרו הטוב, ופסוק פותח דין כו', כי בזו הברכה סוד הפרנסה בשם חת"ך הרמזו בסופי תיבות פותח את ידיך:

וקע יש בברכה (ו) זו כ' תיבין נגד כ' תיבין שבפסוק וביום שמחתכם כו' זקעתם כו', השיבה שופטינו יש כ"ד תיבין כנגד כ"ד תיבין שיש יקים אלו י"ב בכל אחד מהן, א' ואשיבה שופטיך כו', ב' וארשתך לי כו', והם נגד כ"ד ספרים:

למלשינים דע כי כאשר יתחברו הב' מדות שהם צדק ומשפט, אז יאבדו כל חות הטומאה ולא יהיה להם חלק במרכבה שבפנים, שהם מפסיקים עתה ו. ובין אלהינו, שפחה כי תירש גברתה. ועבד כי ימלוך, ובאותו זמן לא י תקומה לרוח הטומאה, כמ"ש ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ, הם ים שנכנסו ומפסיקין השפע מן הארץ הקדושה, ומיד היונקים מהם למטה י יאבדו, לכשיאבדו אלו למעלה אז גם הם למטה יאבדו, כמ"ש (ישעיה כד יפקוד ה' על צבא מרום וכו' ואח"כ על מלכי אדמה וכו', ויש בברכה זו כ"ט תיבין כנגד כ"ט (ו) פורעניות שעתיד הקב"ה ליפרע מבצרה:

פתוחי חתם

ברך עלינו וכו' רמז לנח ירך ימין, הגדול הנקרא יוצל, ולחצר את האוהל להיות ולשון צרך מלשון כי לך תכרע כל צרך אחד לגאול אומנו, והם רמזים צמל (ושא) צרכים, ומכאן יתבררו השנים כי מכאן יס מן הצדיקים שהם יסוד ומלכות, קיצון גליות, עי"ש בפע"ח שער העמידה פרק כ' דף ס' ט"ג.

תקע וכו' רמז להוד ירך שמאל, (ז) כ"ט פורעניות שעתיד הקב"ה שנאמר (צראשית לב כו) ותקע קף ירך , ועליו נאמר (איכה א' יג) כל היום לזה אומר ותקע קף ירך יעקב, וצריכין הגאולה משופר הגדול שהוא השופר (טו), ועיין שם באנן עורא בפסוק ח'.

ח. על הצדיקים יהיה משען ומבטח לצדיקים ראשי תיבות ימול, כל מי שימול מישראל נקרא צדיק שנאמר ועמך כולם צדיקים, ויש בברכה זו מ"ב תיבין נגד שם מ"ב שבו נברא העולם בשביל הצדיקים.

ט. תשכון יש בברכה זו כ"ד תיבין נגד (כ"ד תיבות) שיש בפסוק (יחזקאל לו כה) וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב כו' ועבדי דוד נשיא להם לעולם. את (ח) צמח יש בברכה זו כ' תיבות נגד (כ' תיבות) שיש בפסוק (ישעיה נא ג) כי נחם ה' ציון. אב הרחמן יש בברכה זו ל"ה תיבות וסימנו הלה תגמלו זאת, וכן יש (ל"ה תיבות) בתפלה לדוד שמעה ה' צדק עד זמתי כל יעבר פי (מהלס יז א' ב' ג').

י. רצה עד כאן הם השאלות שאדם שואל צרכיו מאל יתברך, ואחר ששאלנו צרכינו צריכין אנו להזכיר שבחו של מקום בג' אחרונות כאדם הנפטר מרבו ונותן לו צרכיו, ואז מתפלל (ט) רצה ויכוין ברצון עלאה הוא הכתר הנקרא מצח הרצון. מודים אז צריך לכרוע במודים כדי להמשיך שפע מלמעלה, דע כי מרצה ועד מודים ל"ד תיבין, וכן בפסוק אבא ביתך בעולות עד אשר עשה לנפשי ל"ד תיבין, ומן מודים עד שים שלום פ"ו תיבין, וכן במזמור (מהלס ט') למנצח על מות לבן וכו' עד הגידו בעמים עלילותיו פ"ו תיבין נגד מדת המלכות שנקרא אלהים (שהוא נגימטריא פ"ו). שים שלום לזה אנו מתפללין שים שלום (י) לפי שאין כלי מחזיק ברכה אלא שלום כמ"ש רז"ל (משנה סוף מס' עוקצין), וזווג שלמעלה לא נעשה אלא ע"י שלום.

פתוחי חתם

(ח) את צמח רמז למשים בן דוד שיצא להיות זה הזווג למעלה שימחצרו נדיק וצדק, וירוס קרן משיטנו ומלך דוד למטה, ומלכות שהיא נגד מדה שלו תרוס קרנה למעלה וזה שאמר וקרנו תרוס צישועתך, עי"ש בפע"ח שער העמידה פרק כ' דף ס' ט"ד.

(י) שים שלום זהו היכל לנחם הקפיר (שהוא צמינות יסוד ומלכות), ועמה סוד הזווג מ"מ ומלכות על ידי היסוד ומסמית בשלום, עיין צוה"ק פרשת צראשית דף מה ע"א ונפרשת פקודי דף

(ט) ואז מתפלל רצה וכו' כי עמה שהוא מחוקן הכל למעלה אנו מתפללין שיסוג עבודה למטה בדביר ביתו ושם יקבלו

כ' ע"ו וכו' > selch
ובגמ' וכו' > selch
ובגמ' וכו' > selch

1/18/06

משה חלמיש

ברכת 'הנותן ליעף כח' *

במסכת ברכות, ס ע"ב, דיברו חכמינו בברכות שאדם מברך בבוקרו של יום, על טובות והנאות שזכה להן הוא או העולם. ברכות אלה כלולות בברכות השחר. נחלקו הדיעות, אם ברכות אלו מי שנתחייב בהן מברכן או שמא ברכות שבח כלליות הן לבורא העולם ומספק צרכיו. אף נחלקו הדיעות, אם ברכות אלו מברך אדם בביתו סמוך להשכמת הבוקר או שמא בציבור בבית הכנסת. כאן לא ידובר אלא בעניינותיה של ברכה אחת המצוייה בסידורים: הנותן ליעף כח.¹

ברכה זו אינה כלולה בברכות השחר המנויות בתלמוד, מי הנהיג, איפוא, ברכה זו, מתי והיכן? ²

א

ב'הבדלה דר' עקיבא' (נערך בבבל בתקופת הגאונים) כלולה תפילה לביטול כוחם של השדים, ובין יתר תארייהשבה לקב"ה, נמצא: 'זוקף כפופים, המרחם סגופים, הנותן כח לעייפים, הפוקח עורים'.³ סמיכות הברכות דומה שאינה מקרית. בפיוט המיוחס לר' אברהם אבן-עזרא,⁴ הפותח: 'יוצר בחכמה רוחי בקרבי', כלולה פראפראזה לברכות השחר והעמידה, ובסידורים שונים,⁵ בעיקר בנוסח ספרד, נקבע מקומו בחלק הבקשות שלפני התפילה, ובו: 'תן כח ליעפים ופדם משבי'. עדות מפורשת, הקדומה ביותר שבידינו, מצוייה בסידור תפילה אשכנזי שנכתב על קלף לפני 1200, כ"י קורפוס קריסטי קולג' 133. כתוב-יד זה חסר בראשו, והוא פותח בארבע ברכות אחרונות של שחר, והן: אוזר ישראל, עוטר ישראל, הנותן ליעף, המעביר.

* מחקר זה הוא פרק ממחקר מקיף על האינטראקציה בין קבלה תפילה והלכה, והוא נעשה בתמיכתן של הקתדרה לחקר הקבלה ע"ש הרב ד"ר א' שפרן באוניברסיטת ברי-אילן וקרן הזכרון לתרבות יהודית בניו-יורק. תודתי אמורה להן.

1 מטבע לשון זה מקורו בכתוב: 'נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה' (ישעיהו מ, כט). דומה כי בסידור שנדפס באמשטרדם ש"צ נפלה טעות, ונכתב: לעיף כח. יש להוסיף, כי הפסוק הנ"ל נכלל בקצת נוסחאות של 'ברוך שאמר' בסדר הנאמר בשבת. כגון: כ"י פאריס 616 (מנהג רומאניא), דף 77א. כן נכלל בדברי שבת שבסופם של כתובייד וספרי דפוס.

2 ייתכן שבקטעי הגניזה יימצא פתרון לשאלות אלו. לצערי, לא בדקתי שם.

3 ראה במאמרו של ג' שלום, ב'תרביץ', כרך ג, תשמ"א, עמ' 258.

4 מקורות נדפסים שונים ראה באוצרו של דוידזון. וראה במהדורת ישראל לוי, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 459-462.

5 כגון: ויניציאה שס"א (כד, א), שם שפ"ו (כו, א), אמשטרדם שפ"ו (טז, ב), שם ת"ב, ועוד.

נוהגין לברך ... ואין דבריהם נראים. אמנם כנגדו הגיה הרמ"א במפתו: 'אך מנהג פשוט בבני האשכנזים לאומרה'.

הוראינו לדעת, שבאשכנז עצמה נחלקו המנהגים. בדיקת ספרי תפילה, נדפסים וכתובי-יד, עד שנת ש"ס, מצביעה שוב על חוסר אחידות. הברכה מצוייה:

במנהג צרפת — כ"י פאריס 633 (מאה י"ג), שם 642, אוקספורד 1097 (בערך מאה י"ד), שם 2502 (מחזור לימים נוראים, נכתב לפני רל"א), שם 1142 (נכתב לפני 1540, כנראה מנהג פרובנס).

מנהג אשכנז — פאריס 640 (מאה י"ד), הספרייה הבריטית 653 (מאה י"ג—י"ד); שם 649 (מאה י"ד); בית-הדין בלונדון 36 (משנת קנ"ב), אוקספורד 1126 (משנת רל"א), פאריס 645 (מאה י"ד—ט"ו).

כן ייזכרו כאן הסידורים הנדפסים:

אשכנז ופולין — פראג רע"ט, ויניציאה שמ"ז, קראקא שנ"ב.

אשכנז — ויניציאה ש"ט, שאלוניקי שט"ו, מנטובה שי"ח, ויניציאה של"א—ב, פפד"מ של"א, קראקא שנ"ד, שם שנ"ז, ויניציאה שנ"ט.

פרנקפורט — באזל ש"ס.

פולין — פראג רצ"ו, קראקא שנ"ב.

לעומת אלה, לא נמצאה הברכה בסידורים הבאים: כ"י אוקספורד 304, דף 47ב, שבא מחוג חסידי אשכנז; מנהג אשכנז — פאריס 646 (מאה י"ד). מנהג צרפת — פאריס 637 (מאה י"ג—י"ד); וכן לא נדפס בקראקא שנ"ד — מנהג פולין.

סידורי תפילה איטלקיים אינם כוללים ברכה זו. כגון: כ"י פאריס 599 (רומא 1265), הספרייה הבריטית 617 (ברטינורו ק"נ), שם 626 (פירינצי ר"א), שם 619 (מאה ט"ו), שם 621 (פירארה רל"ח), פאריס 594 (מאה י"ד), שם 598 (מאה י"ד—ט"ו), שם 597 (מאה ט"ו), שם 600 (מאה ט"ו—ט"ז), אוקספורד 1141 (מאה י"ד—ט"ו), שם 1061 (לפני מאה ט"ו), שם 1062. וכן לא בדפוס: שונצין רמ"ו, בולוניא רצ"ז, שם ש', ויניציאה שמ"ט. אמנם נוסף בכ"י פרמה 1759, 1780, שהם קרובים מאוד בנוסחאותיהם.¹³

לא נמצא: במנהג רומניא — כ"י פאריס 616, שנכתב בקרנניא רפ"ד,¹⁴ או לסמוך לאותו זמן בנדפס בויניציאה חש"ד¹⁵; במחזור כפא; במנהג סיציליה — מחזור ("תפלות ומעמד צום כפור כמנהג האנדלוסיים בני ספרד שנתגוררו באיסקיליאה"), יח ע"א, ויניציאה [שמ"ב לערך];¹⁶ במנהג יוון — כ"י אוקספורד 1081, דף 15ב; ב"מחזור מנהג ק"ק קונסטנטונא דר"ה ויו"כ שנת רפ"א", ככתוב בשער כ"י אוקספורד 1086. ואף לא במנהג תימן^{16*} — כ"י הספרייה הבריטית 711 (צנעא 1540), אוקספורד 1145.

במחזוריים ובסידורים כמנהג ספרד אין אחידות. מהם שנמצאת בהם הברכה, ומהם שלא

13 ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"מ, עמ' 155. (להלן: גולדשמידט).

14 לפי גולדשמידט, (עמ' 123) בשנת רפ"ט.

15 סמוך אחרי ר"פ. עיין גולדשמידט, עמ' 122. ועיין גם בהמשך עד עמ' 125.

16 ראה א"מ הברמן, המדפוס וואן די גארה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25—26; גולדשמידט, עמ' 235, 238.

16* אמנם 'היו יחידים בתימן שנהגו לאמרה וכמו שהביאה מהר"י צאהרי [בעל 'ספר המוסר'] בספר צדה לדרך, פר' צו', כדברי הרב יוסף צובירי, בסידורו כנסת הגדולה, תל-אביב תשל"ו, ח"א, עמ' ט.

בספרי ההלכה נזכרת ברכה זו בטור אורח-חיים, סי' מו: 'עוד ברכה אחת יש בסדורי אשכנז, בא"י אמ"ה הנותן ליעף כח. ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו בערב ביד הקב"ה עייפה מעבודה קשה כל היום ומחזירה לו בבוקר שקטה ושלוח. וע"פ המדרש, 'חדשים לבקרים רבה אמונתך', בשר ודם מפקיד פקדון ביד חבירו ומחזירו לו בלוי ומקולקל, אבל אדם מפקיד בכל ערב נשמתו ביד הקב"ה והיא עייפה ומחזירה לו חדשה ורגועה'. נמצא אתה למד שבאשכנז נהגו בברכה זו, וכי מקורה בתקנה, ובעל הטורים שמוצא משפחתו מאשכנז⁸ סמך ידו עליה. כלום נתקבלה הברכה בקהילות ספרד? והאם נתקבלה על הכל בקהילות אשכנז? במילים אחרות, האם האבחנה 'ספרדים-אשכנזים', יש לה רגליים?⁹ ר' יעקב לנדא, רב אשכנזי שחי באיטליה ברבע האחרון של המאה הט"ו, כותב בספר האגור: 'ובסדר אשכנז מוסיפין ברכה אחת הנותן ליעף כח, ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו ביד ה' עיפה ומחזירה לו חדשה, לשון הטורים. ואני המחבר קבלתי מרבתי, שאין להוסיף עוד על אלו ברכות שנתקנו רק כמו שנזכרים בגמר', ועליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע. ואפילו על הברכה מהנותן ליעף כח ראיתי מקטרגים מאחר שאינה נזכרת בגמרא. ובסדר ברכות של בעל סמ"ק אינה נזכרת ברכת ליעף כח, וכן הרוקח בסדר של ברכות. מכל מקום המנהג מצרפת ואשכנז לאומרה.¹⁰

אחריו ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) בפולין כתב בפירושו לתלמוד כדברים האלה: 'ובהיותי פוסק זה [בהסתמך על הרא"ש, שאין לומר ברכה שלא נזכרה בתלמוד] בישיבה, הקשו המשכילים, א"כ ברכת הנותן ליעף כח איך שרי לברך שאינה אלא בנוסח סידורי אשכנז ע"פ המדרש, ואפי' מתקנת הגאונים ליתא. והשבתי, אולי ג"כ אין ראוי לאומרה. שוב מצאתי בדברי האחרונים שאין לומר מהאי טעמא אף שכתבה הטור וכו'.¹¹

מרב' ר' יוסף קארו, ב'בית יוסף' (שם) כתב: 'אע"פ שיש סמך יפה לברך ברכה זו, מאחר שלא נזכרה בתלמוד איני יודע איך רשות לשום אדם לתקנה. ומצאתי שכתב האגור שראה מקטרגים עליה מטעם זה ... והכי נקטינן.¹² וכן כתב בשלחן ערוך, סי' מו ס"ק ו: 'יש

6 בראשית רבה עח. והשווה שוחר טוב, כה אות ב. במדרש זה יסוד התפילה 'מודה אני', שנתחבר במאה הט"ו.

7 לשון קרובה מאוד נמצאת בתוס' לברכות מו ע"א, ד"ה כל. אך שם נקשר הענין לברכת 'ותגמלנו חסדים טובים', ואין נזכרת הברכה הנדונה כאן.

8 ראה א"ח פריימן, הרא"ש וכו', ירושלים תשמ"ו, עמ' קכא והע' 5.

9 ראה, למשל, י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 70: 'אשכנז הוסיף על הברכות שבתלמוד ... ברור שאמנם אינה נמצאת בשום סידור אחר אבל נסתננה גם אל המהדורות המאוחרות של ספרד'. וראה עוד א' ברלינר, כתבים נבחרים, עמ' 20—21; בנימין פרידמאן, מקור התפלות, מישקאלץ תרצ"ה, דף ט, ב — א.

10 האגור, רימני רפ"ו, דיני ברכות, סי' פו.

11 ים של שלמה, כתובות, פרק א, [תרכ"ב], י ע"ב, סי' כג. וכן פסק בשו"ת, סי' סד: 'וברכת הנותן ליעף כח גם איני נוהג לאומרה מאחר שליתא בתלמוד בבלי ולא בתלמוד ירושלמי וכן שום מחבר לא הביאה, אלא שהטור כתב טעם על סידורי אשכנז שנתקנה על פי המדרש וכו'. לפיכך אין הברכה נזכרת ב'הנהגת מהרש"ל', שהו"ל יצחק רפאל מתוך כת"י, ונדפס בספר היובל לפדרבוש, ירושלים תשכ"א (וכן בקונטרס נפרד). מעניין לציין, שגם בס' מטה משה, לר' משה מט, תלמיד מהרש"ל, אין זכר לברכה זו.

12 דברי בית יוסף הובאו כלשונם גם בספר ההגהות 'אות אמת', שאלוניקי שכ"ה, דף קעג, ב. על דברי 'אות אמת' השיג ר' יעקב פארדו, מנחת אהרן, כלל ה, סוף סי' טז.

משה

נמצאת: בסידורים כתובי-יד: פאריס 590 (מאה י"ג), שם 591 (מאה י"ג), אוקספורד 1132, שם 1135 (לפני ש"מ), שם 1137 (מנהג קאטאלאן, כנראה), הספרייה הבריטית 693 (לא יאוחר מאמצע המאה הט"ו); שם Or. 11564. אף אין הברכה מצוייה בסידורים הנדפסים: ויניציאה ש"ו, שם של"ב (? מחזור לימים נוראים), שם שנ"ה, וכן לא בסידור עם פירוש זבחי אלהים [קושטא 1593].

לעומת אלה, היא נמצאת בסידור כ"י פאריס 592, שנכתב באשכנז (ליסבון) בחודש שבט רמ"ד. יצויין, כי הברכה מופיעה בו פעמיים, לפני 'אזור ישראל', ולפני 'שלא עשני גוי'. וכן נמצאת בסידור כ"י מהמאה הט"ו, ובכ"י אוקספורד 1136 (סידור עם תרגום לקאטאלאן, בערך 1500). וכן בסידורים שנדפסו בנאפולי ר"ג, ויניציאה רפ"ד, שם ש"ד, שם ש"ו, שם שכ"ד, שם חש"ד (עם תרגום לספרדית. לפי הקטלוג של קאולי, עמ' 554, נדפס בערך 1550). בסידור שנדפס בטרינ רפ"ה, מופיעה הברכה לפני 'המעביר', ובחלק הביאורים נכתב: 'ובסידור אשכנז מני הנתן ליעף כה על פי המדרש שבערב, הנפש עיפה ממלאכת ה'". כן נמצאת הברכה בסידור שנדפס 'לטובת יישוב יהודי ספרדי שהשתקע בדרום איטליה בשנות הגירוש', כהשערת גולדשמידט.¹⁸ אמנם אפשר שתחילה לא היה מקובל לומר את הברכה בספרד, ורק בשנים המאוחרות של ימי-הביניים נתקבלה הברכה בכמה מן הקהילות. על כל פנים, לאור מה שהובא עד כה מתברר, שבשום מקום בפזורה היהודית באירופה לא היה מנהג קבוע ואחיד, פרט למנהג בני רומא.

ב

ראוי, איפוא, לראות כיצד משתקף הדבר בספרי הלכה ומנהג. הרמב"ם איננו מזכירה. אף מתברר שבהוגים שונים בצרפת ובאשכנז לא נהגו לאומרה. בספרים אשר מונים את סדר מאה הברכות של רב נטרוני גאון, אינם מזכירים זאת. כגון: תניא רבתי, שבלי הלסט, סדר ברכות לר' יחיאל מיכל מארפטשיק (קראקא ש"ב, דף ו, ד). כמו כן, אינה נזכרת בס' הרוקח, הלכות ברכות ס"י שכ; ולא בפירוש סודות התפילה המיוחס לרוקח, כ"י אוקספורד 1569, דף 217א; בפירוש המלוקט מחסידי אשכנז הנדפס בשולי סידור טיהינגן ש"כ; סידור רבינו שלמה מגרמיוז (מהד' הרש"ר, ירושלים תשל"ב, עמ' ה—ו); ספר האשכול (תלאביב תשכ"ב, עמ' 6); סמ"ק מצוריק; סמ"ק, עמודי גולה (קאפוסט תק"פ); סידור עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדריץ, מהד' בראדי (ירושלים תשכ"ב); מנהגי ר' אברהם קלויזנר; מהרי"ל. במחזור ויטרי מצויות נוסחאות מתחלפות. בכ"י הספרייה הבריטית 655, שהוא משנת 1242,¹⁹ נזכרת הברכה בס' פט (דף 28א). כן נזכרה אצל ר' משה מקוצי, בסמ"ג;²⁰ ובמחצית הראשונה של המאה הט"ו מעיד בעל ס' לקט יושר,²¹ כי רבו ר' ישראל איסרליין, בירך ברכה

17 ראה גולדשמידט, עמ' 289.

18 שם, עמ' 304.

19 ראה ח"ב, דף 267ב. עלי-פי כ"י זה נדפס המחזור בברלין תרמ"ט (וד"צ ירושלים תשכ"ג), ונזכרה הברכה בעמ' 57. אמנם ברלינר העיר שבנוסה הוזה נכנסו הוספות מאוחרות. ועיין גם גולדשמידט, שם, עמ' 66. אכן, בכ"י ריג'יו, שמביא גולדשמידט, שם, עמ' 67 — אין הברכה נמצאת.

20 חלק מצות עשה, הלכות ברכות, ויניציאה ש"ו, דף קיד, א.

21 ברלין תרס"ב, עמ' 8.

זו; אף מצאנוה בחיבור שיש בו ממנהגי צרפת (בעיקר) וספרד כאחד, והוא פירוש התפילות לר' יהודה בן יקר;²² כעבור כמאתיים שנה מביאה ר' דוד אבודרהם, אבל אין הוכחה שבמנהג ספרד הוא מדבר. הוא כותב: 'ויש מקומות שמברכין נותן ליעף כה',²³

בביזנטיון, נראה כי בסיבת האשכנזים הונהג לאומרה. כך אתה למד מספר הקנה,²⁴ גם אם ניתן שם הסבר קבלי (ראה להלן). וכך אתה למד גם מס' שושן סודות לר' משה הגולה מקיוב, שחיבורו הסתיים בשנת רע"א: 'ובארץ אשכנז בסידוריהם יש ברכה אחת בא"י אמ"ה הנותן ליעף כה, ולא ידעתי מאין לקחו נוסח זה הברכה הוזה. אמנם בעל הגדור בסודותיו הוזכר ברכה ההיא',²⁵ והוא מביא את נימוקו ומסכים עמו.

שני חיבורים קבליים אלה מפנים את תשומת ליבנו לתחום הקבלה. נראה כי המקובלים בימי-הביניים לא נקטו עמדה עצמאית. כל שהזכירה הוא משום הנהגה שבמקומם. ויש מקובלים שהיה מקום להזכיר הברכה בחיבורם ולא הזכירה. כגון: ר' עזרא מגירונה בפירוש התפילות (כ"י אוקספורד 1938, דף 204; כ"י פרמה-פירו 105, דף 65); ריקנאטי, בפירוש התפילות (כ"י אוקספורד 1534, דף 33ב; שם 1617, דף 5א); אור זרוע, לר' דוד בן יהודה החסיד (כ"י אוקספורד 1624, דף 112ב); וכן לא בסידורים קבליים: בכ"י פאריס 602 (מאה י"ד-ט"ו), שם 603 (מאה ט"ו-ט"ז), שם 853 (דף 131ב, משנת 1485), ולא בס' תולעת יעקב (קושטא ש"כ), המשקף נוהג ספרדי שהכיר המחבר, ר' מאיר אבן גבאי, בימי ילדותו בספרד לפני הגירוש.

כנגד אלה ראינו את פירושו של ר' יהודה בן יקר, רבו של הרמב"ן, וכן את מנהג האשכנזים בביזנטיון, כפי שעולה מדברי ס' הקנה, ואחריו שושן סודות, כדלעיל. כן נדפסה הברכה בסידור טיהינגן ש"כ (אע"פ שאין זכר לכך, כאמור, בפירוש המלוקט מחסידי אשכנז). דומה כי יש לציין גם את פיוטו הארוך לשבת של רבי אליהו בן משה לואנץ, הנדפס בספר 'זמירות ותושבחות',²⁶ פיוט זה הוא פראפראזה לתפילה, ובין היתר מפיט על-פי ברכות השחר, ובכללו: 'ליעף כוח נותן ומנוח'. ומאיטליה נזכר את המקובל החשוב, ר' יעקב ישראל פינצי, שכלל את הברכה בפירוש התפילות שלו (כ"י הספרייה הבריטית Or. 9151, דף 113ב). ברם, תפנית חשובה אירעה במחצית השנייה של המאה הט"ו. מסורות שבאו מחוג האר"י סיפרו שהוא חייב לומר הברכה (ראה להלן), ומכאן ואילך נפוץ המנהג לאומרה, ולא תמיד בשם האר"י, אבל היו מתנגדים לכך.

בתשובה ששלח ר' שמואל, בנו של ר' חיים ויטאל, מדמשק לר' עזריה זאבי, באמצע המאה

22 פירוש התפילות והברכות, ירושלים תשל"ט, עמ' 1, בהשלמה (שאיננה במהד' ראשונה) מתוך כ"י מונטיפיורי.

23 אבודרהם, ויניציאה ש"ו, דף י, ג.

24 פאריצק תקמ"ו, דף נו, ד (קראקא תרנ"ד, דף נד, א). לנקודה זו חשיבות מרובה, שכן לאחרונה ביקשו חוקרים לקבוע את מקומו וזמנו של ספר הקנה (והפליאה) על סמך נוסחאות התפילה. ראה ישראל תא-שמע, בספר היובל ליעקב כ"ץ, פריקים בתולדות החברה היהודית ירושלים תשמ"מ, עמ' נו—ס; מיכל אורון, 'הפליאה' ו'הקנה' — יסודות הקבלה שבהם עמדתם הדתית חברתית ודרך עצובם הספרותית, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, תשמ"מ, עמ' 9—10.

25 ראה שושן סודות, קארעץ תקמ"ד, דף ה, ב; וכן בסוף ס' קנה, בכ"י אוקספורד 1656 (סרט 17397 במכון לתצלומי כתבי-יד), 132 ע"א; ובכ"י גיויורק, ביהמ"ל 5447 (סרט 37211 במכון לתצלומי כתבי-יד), 17 ע"ב. וראה עוד ר' תא-שמע, שם, עמ' נט—סא.

26 בסיליאה שנ"ט, דף יט, א. המחבר היה מקובל אשכנזי, נולד בשנת 1564.

ה"ז, התייחס בין היתר לברכה הנידונה, וכתב: 'וכן בברכת הנותן ליעף כח, כתב הרב בעל ב"י ז"ל שאין לאומרה, ומורנו מהר"י ז"ל כתב שצריך לאומרה, ונתן טעם לדבר, יע"ש'. בכתבי האר"י אתה מוצא חיוב אמירת הברכה, למרות פסקו של מרן בשו"ע, ובחלק מן המקורות אף ניתן טעם קבלי בהרחבה.

הנה אנו קוראים בקצרה, בשער הכוונות²⁷: 'ברכת הנותן ליעף כח היה הוא ז"ל נוהג לאומרה, שלא כמ"ש הש"ע'. מעין זה בספר הכוונות²⁸: 'נוסח התפלה והסדר שלנו כפי דפוס הסדור הגדול של כל השנה של הספרדים (י) של דפוס ... אף ברכת הנותן ליעף כח היה נוהג לאומרה'. ברם, הרחבת דברים ניכרת מוצא אתה בס' פרי עץ חיים:

ברכת של מלביש ערומים וברכת הנותן ליעף כח צריך לאומרו, היפך ממה שפסק הש"ע. הנה האדם בעה"ז, אין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. ואז אם החטא ההוא גדול, הוא גורם שיתפשט מעליו לבוש הקדושה אשר לו ומלבישים אותו לבוש קליפות הנחש ... ואם אין החטא גדול נחלש כח הלבוי אשר בו ... וכאשר האדם מפקיד נשמתו ... קודם שישן ביד המלכות אשר היא מחדשת אותם. ומי שאין לו לבוש כלל, נותנת לו לבוש מחדש. ומי שיש לו לבוש, אלא שתש כחו, היא מחזקת אותו ונותנת בו כח ... וכאשר תברך מלביש ערומים תכוון אל זה המלכו' כנ"ל למי שנפשט מעליו מלבושו לגמרי. וכנגד מי שיש לו לבוש אלא שנחלש ומחדשין ומחזיקין אותו אנו אומרים ברכת הנל"כ,²⁹

מעין זה מוצא אתה גם בפירוש התפילות של ר' יוסף אבן טבול, כ"י ביהמ"ל בניוירוק סי' 1995, דף יא, ד.

ראוי להביא נוסח החתימה בדבריו של ר' אברהם אזולאי. לאחר שפירש טעמן של שתי הברכות (מלביש ערומים והנותן ליעף כח) לפי הסוד, מעין דברי פנ"ח הג"ל, כתב: 'ודע

27 תחילה נתפרסמה ע"י מ' בניהו מתוך כ"י אוקספורד. שאלות ותשובות באר מים חיים, סי' יט, דף מג. ראה מאמרו, 'רבי חיים ויטאל בירושלים', 'סיני', כרך ל (תשי"ב), עמ' עא—עה. חזר ונדפס בקובץ 'ירושלים', 'ירושלים תשל"ז', עמ' 169—173. דברים אלה של בניהו הובאו במאמרו של בצלאל לנדוי, במאמרו בקובץ 'רבי יוסף קארו', 'ירושלים תשכ"ט', עמ' לא, אך עלו בו קמשינים. אגב, תשובת רש"י נדפסה בינתיים בקובץ השו"ת 'באר מים חיים', תשובותיהם של רח"ו ורש"ו, ברוקלין תשכ"ו.

28 ירושלם תרס"ב, דף ג, ד. ר' יעקב צמח חזר על כך בכמה מכתביו. למשל, עולת תמיד, שאלוניקי תרי"ד, דף טז, ב (ירושלם תרס"ז, דף יג, א); וזו זהב, כת"י ניוירוק, ביהמ"ל 1823, דף נח, ב. בס' נגיד ומצוה, 'ירושלים תשכ"ה', עמ' כא, נאמר: 'מורי זלה"ה היה אומר בכל בקר הברכה של הל"כ אע"פ שלא נז' בגמרא'. ולאחרונה נזכיר את ס' ארחות צדיקים, ליוורנו תק"ג, דף סה ע"א: 'ברכת הנותן ליעף כח נכון לאומרה, והיא אחת מן י"ח ברכות האלו שתיקנו קודם התפילה, ואע"פ שיש מוחין בדבר זה, עם כל זה ראוי הוא לאומרה'.

29 קארעץ תקמ"ה, דף ד, א.

30 קארעץ תקמ"ב, דף ט, ב—ג. ובשינויים קלים במהד' קארעץ תקמ"ה, דף ד, ב. דברים אלה חזרו ונדפסו בספרים שונים בפראפראזה קלה. למשל, עולת תמיד, שאלוניקי תרי"ד, דף טז, ב—ז, א (ירושלם תרס"ז, דף יג א—ב); נגיד ומצוה, שם, עמ' כ—כא; ר' אברהם חזקוני, זאת חקת התורה, ויניציאה ת"ט, דף כ, ב—ג. בסידור חמדת ישראל, לר' שמואל ויטאל, מונקאטש תרס"א, דף ט, א—ב; ר' ישראל יעקב אלגאזי, שלמי צבור, שאלוניקי תק"ג, דף מח, ג—ד; ר' יעקב פארדו, מנחת אהרן, ויניציאה תקס"ט, דף יז, ג; ר' יעקב סופר, כף החיים, לשו"ע או"ח סי' מו; ר' מאיר פאפערש, אור צדיקים, תקון התפילה, סעיף ט. אם כי בסידורו אור הישר, אמשטרדם תס"ט, דף יג, ב, הביא את הברכה אך ללא כל הערה. וראה להלן הע' 31, 32.

שהרב מוהרי"א וצוק"ל היה נוהג לומר ברכת הנותן ליעף כח,³¹ וביתר תוקף יכתוב ר' נתן שפירא: 'ואני נתן נלע"ד, מאחר שהרב זלה"ה הסכים לאמרו, בודאי שע"פ רוח הקדש נאמרה לה'.³²

בנוסח דברים אלה של ר"ן שפירא משתקף בוודאי צידה האחר של מסורת, המובאת בס' כנסת הגדולה לר' חיים בנבנשת. לפי מסורת זו, ר' יוסף קארו חזר בו באחרית ימיו לאחר שנודעה לו דעת האר"י.³³ מסורת זו חזרו ושקלו וטרו בה בעלי הלכה, מהם שהושפעו ממנה ומהם שיצאו נגדה חוצץ.

מדברי תשובתו של ר' שמואל ויטאל, שהזכרנו לעיל, ביקש מ' בניהו להוכיח שמנהגו של האר"י לא נתקבל בירושלים בימי רח"ו. אולם בניהו מביא מדברי ר' חיים בנבנשת, כי 'כמו שלש שנים בא פה תיר"א ת"ח מארץ הצבי והעיד ששמע שרבינו המחבר ז"ל חזר בו בסוף ימיו והיה אומרה בהזכר' שם ומלכות על פי הקבלה.³⁴ היש בעדות הת"ח משום שינוי עמדות בא"י? והרי דבר זה אירע בין השנים ת"ג—ת"ח, בהן כיהן ר"ח בנבנשת כרב בתיראי, הסמוכה לאיזמיר. אף הביא בניהו שתי עמדות נוגדות שנקטו שני חכמים גדולים בירושלים בערך באותו זמן. ר' יעקב חאגיז, שעלה בערך בשנת ת"יו, כותב בלשון קצרה: 'שאלה. מהו לברך ברכת הנותן ליעף כח. תשובה. סוד ה' ליריאי. ואני בבואי לכאן מצאתי שהנהיגו לאומרה, גם אני כאחד מהם'.³⁵ לעומתו, ר' חזקיה דייסילווה כתב ברבע האחרון של המאה הי"ז: 'פה ירושלים תובב"א נתפשט המנהג לאומרו עפ"י כתבי הרב הקדוש מהר"י אשכנזי ז"ל. וזלתי קצת יחידים שאין אומרי' אותו. ואני אחד מהם'.³⁶ משמע שאין נוהג המקובל על הכל, וזאת למרות השמועה שר"י קארו חזר בו.

ר' ישראל יעקב אלגאזי, החכם והמקובל הירושלמי (יליד איזמיר בדור שלאחרי פרי חדש), נזקק לכך במסגרת דיונו בפרטים בהם חלוקים מקובלים ופוסקים. הוא מביא דעת חכמי ההלכה הנמנעים מן הברכה, לצד חכמי הקבלה, ופרי עץ חיים הנ"ל בכלל, המחייבים לאומרה. והוא מסיים: 'ועכ"פ הבאים בסוד ה' יבחרו להם הדרך ישרה, רק שלא ימחו ביד המונעים עצמם מלאומרה'.³⁷ הלשון המתונה מעידה על חילוקי מנהגים, ועכ"פ על הימנעות מקביעת הלכה.

סמוך לאותו זמן, כתב ר' יוסף מולכו (עלה לירושלים בשנת תק"ח): 'והרב בס' הכוונות כ' שצריך לאומרה ע"פ הקבלה. וכן נוהגים פה יר' ת"ו. ובח"ל אין נוהגי' לאומרה. ומקום מקום לפי קבלתו'.³⁸ אף עדותו של החיד"א, שכתבה לפני שנת תקל"ד, באה לאשש את הנוהג שהפך להיות כביכול נחלת הכלל. וכה דבריו: 'עתה נתפשט המנהג בגלילותונו לברך זאת הברכה עפ"י כתבי רבנו האר"י זצ"ל, כי אף דקבלנו הוראות מרן, קים לן דאלמלא מרן

31 כנף רננים, כ"י פאריס 1362, דף 11ב—12א.

32 מצת שמורים, ויניציאה תכ"ה, דף ז, ד—ה, א. ושם הביא גם דברי פנ"ח, בלא לציין זאת.

33 כנסת הגדולה, חלק א, ליוורנו ת"ח, או"ח סי' מו. וראה בניהו, במאמרו שנזכר לעיל בהע' 27, עמ' ע, הע' 36.

34 'כנסת הגדולה', או"ח סי' מו.

35 הלכות קטנות, שאלה קפד. ירושלם תרנ"א, דף לה, ב. וכן ב'הלכה רווחת' של ר' בן-ציון אלקלעי, שם, מביא מקצת מקורות, ומסיים: 'וכן נוהגי'.

36 'פרי חדש' לאר"ח סי' מו.

37 שלמי צבור, שאלוניקי תק"ג, דף ז, ג—ה, א. והשווה שם, דף מח, ד.

38 שלחן גבוה, לאר"ח סי' מו ס"ק כ. דבריו הובאו בספרים שונים.

שלא נזכרה בתלמוד — נוהגים בירושלים לברך אותה.⁴⁷ ושוב סוכם הדברים בספר 'מנהגי ארץ-ישראל': 'ומנהג פשוט בירושלים ת"ו לומר בברכות השחר' וכו'.⁴⁸ ובצורה כוללנית סוכם באנציקלופדיה תלמודית: 'אבל המנהג פשוט לאומרה'.⁴⁹ וכן פסק הרב חיים דוד הלוי: 'עוד ברכה אחת תקנו לאמרה בברכות השחר, ומקורה בסדורי אשכנז הקדמונים'. הוא מציין את דברי המדרש שהובאו בעצם על-פי הטור, וממשיך: 'ועכשיו כבר פשט המנהג בכל קהלות ישראל לברך ברכה זאת'.⁵⁰

ג

עמדה נחרצת נגד ההסתמכות על האר"י מוצא אתה אצל מקצת חכמים, שהביא דבריהם הרב עובדיה יוסף.⁵¹ טעמים ונימוקים עמהם: 'לא בשמים היא!', ואין לקבל דעת המקובלים כאשר הם שונים מן הפוסקים. לפיכך נזקק הרב יוסף לטעון, כדברי קודמיו, 'שאין עיקר סמיכותו ע"פ האר"י ז"ל, אלא מפני שמרן עצמו חזר בו'. שמועה זו, שר"ח נבנשת הטיל בה ספק, ועל כל פנים לא הועילה לשנות את דעתו, קנתה לה שביתה אפילו בספרות ההלכה, והיא משמשת 'תנא דמסייע' חשוב. אמנם הרב יוסף מסתמך גם על ס' הפרדס לרש"י, שבו נאמר: 'מן הדין ראוי לברך י"ח ברכות, אבל יש רשות להוסיף ולברך על כל החביב לו'.⁵² אין ספק שידע שאין לעקור עתה מנהג פשוט ורווח בישאל, ועל כן ביקש למצוא לו תמוכין, עם שהעמיד את ההלכה מעל הקבלה.

מכאן נבוא לבדוק כיצד נהגו בקהילות אחרות. בספרות ההלכה יש מהלכים לדבריו של בעל 'כנסת הגדולה', שלמרות דברי החכם שבא מארץ-ישראל, כתב: 'ואני מחיתי שלא לשנות מנהג קדמונים לאומרו בלא שם ומלכות'. אף ר' שבתי סופר ביקש להישאר נאמן למנהג הקדמונים, למרות שהשאיר פתח פתוח מטעמי סובלנות כלפי המחדשים, וכה יכתוב: 'ומאחר שלא כתב הגאון [הרמ"א] שראוי לאומרה, רק שהמנהג לאומרה, נראה שלא רצה לכתוב נגד המנהג. כי אולי לא ירצו לבטל מנהגם, ומוטב שיהיו שוגגים ולא יהיו מוידין לברך ברכה לבטלה. אבל מי שיש בידו כח לבטל מלאמרה, לא ימנעוהו המנהג'.⁵³

כנגדם, אנו מוצאים מעין הסכמה כללית אצל 'נושאי הכלים' שנדפסו עם הטור ושולחן הערוך שעל-פיהם נפסקת הלכה. בעל 'מגן אברהם'⁵⁴ הביא: 'זהו הנהגות כ' לאומרו. וכ"כ הב"ח וסמ"ג'. וכן ה'באר היטב' הסתמך על שער הכונות, שיש לומר בשם ומלכות, 'וכ"כ הב"ח, וכן מנהגינו'. והובאו דבריו ב'שערי תשובה'. ואילו ר' מנחם מנדל אויערבאך,⁵⁵ בספרו 'עטרת זקנים', התעלם מן המקור הקבלי, אך קבע כי: 'מנהג פשוט לאומרו, והוא על

אף הוא ראה דעת קדוש האר"י זצ"ל גם הוא יודה לברכה. ומה גם שכתב הרב כנה"ג דאיכא מאן דשמע דהדר ביה מרן בסוף ימיו. וכן ראוי לנהוג, ודלא כהרפ"ח [= כהרב פרי חדש].⁵⁶ וכן יכתוב החיד"א בס' טוב עין: 'ומטעם זה נתפשט בכמה קהלות לומר ברכת הנותן ליעף כח, אעפ"י שהיא ברכה כולה מחודשת'.⁵⁷ וכל כך, משום שהאר"י קבע אותה. 'ובשער הכונות שסידר מהר"ש ויטאל משמע דהאר"י אמר שברכה זו תקנת רז"ל. ובפרי עץ חיים כתב, דיאמרו ברכה זו אעפ"י שהוא היפך מהש"ע'. בהמשך הדברים הוא מביא כמה דוגמאות להוכיח שיש דברים שאנו מניחים התלמוד ואנו נוהגים כספרים אחרים.

מועמדת, איפוא, 'פסיקה' קבלית חדשנית כנגד פסיקה הלכתית. אך אין זו דעת יחיד. כמעט באותה לשון של החיד"א, שבס' ברכי יוסף, כותב חבירו ר' אליהו ישראל:⁵⁸ 'יש נוהגין לברך הנל"כ כו'. כבר נתפשט המנהג בכל המקומות לאומרה כפי כתבי האר"י ז"ל. וראיתי להרב מג"א שכתב שגם רבינו המחבר היה אומר אותה, וכן אנו נוהגין, ודלא כהפר"ח. ועיין כנה"ג.⁵⁹ כמאה שנים לאחר מכן הביא לשון זה ר' אליהו חזן, שהיה רב באלכסנדריה בין השנים תרמ"ח—תרס"ח: 'כבר נתפשט המנהג בכל המקומות לאומרה. וכן אנו נוהגים. כס"א סי' זה'.⁶⁰ מעין סיכום הנימוקים בזכות אמירת הברכה נמצא מעתה בדברי ר' יעקב פארדו: 'מעשה ודאי ראוי לאומרה כיון שרוב האחרונים [נים] ז"ל הסכימו לדעת א'. וכ"ש שנמצאת כתובה בספרי המקור ז"ל כדבר האמור. וגם שנמצא רמז בדברי המ' [המדרש] כמ"ש הטור ז"ל. ומה גם שנתפשט ברוב יש', ומה גם עתה. הבט נא וראה' דברי החיד"א שהביא את העדות הנוכרת לעיל שר' יוסף קארו חזר בו. ולכן, 'מנהגן של יש' תורה היא, בפרט שיש על מי לסמוך. ואף שאינה בש"ס, נמצאת כבר מתוקנת בשם גאוני, ואשיפולי גלימיהו נקטי'.⁶¹

אכן, בכמה וכמה חיבורים שעניינם מנהגי ירושלים, נמצא מעתה הוראה בזכות האמירה. כך בספר התקנות ומנהגי ירושלים;⁶² וכן בפירושו של ר' אהרן ׳ שמועון, שער המפקד: 'המנהג פשוט בירושלים תוב"א לומר בברכות השחר ברכת הנותן ליעף כח'.⁶³ מאוחר יותר יכתוב רמ"ל זק"ש: 'אף על פי שיש אומרים שאין לברך ברכת 'הנותן ליעף כח' לפי

39 ברכי יוסף לאו"ח סי' מו ס"ק יא. דברים אלה, שמרן היה חוזר בו אילו ראה את דברי האר"י, חוזרים בכמה מקומות בשל חשיבותם. ראה למשל, ר' חיים סתהון, ארץ חיים, קונטרס הכללים, סי' יג, וכן בהמשך, בדבריו על או"ח סי' מו. בקונטרס הכללים, שם, הוא מסתמך גם על ס' שיעורי ברכה של החיד"א, ונותן את דבריו עניין גם לנושאים אחרים ('קים להו לרבנן, דאי שמע מרן ז"ל דברי האר"י ז"ל הוה הדר ביה'). וכן מובא הכלל בס' ליצחק ריח, לר' יצחק בן שמואל אבן דנאן: 'כשמרן חולק עם האר"י כוונתו דהאר"י עבדינו, דגם מר"ן אלו ראה את דברי האר"י היה חוזר בו. החיד"א' (ליוורנו תרס"ב, ח"ב, דף גב, ב, סי' יד. וכן במקורות נוספים).

40 טוב עין, סי' ז, הוסיאטין תרס"ד, דף טו, ב—טז, ב. כן כתב בקצרה בס' קשר גודל, סי' ה ס"ק יז: 'הנותן ליעף כח צריך לאומרה. ויש לאומרה אחר מליש ערומים' (וראה לעניין זה בהמשך); ס' אצבע קטנה לר' מנחם משי"ב, איזמיר [תרל"ו], דף עט, א.

41 מחכמי ירושלים. נפטר בקאהיר, ביום ט בשבט תקמ"ד. ראה עליו מ' בניהו, ספר החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' יד, כו.

42 כסא אליהו, שאולניקי תקע"א, דף ח ד (סי' מו אות ט). ונזכר בספרים שונים.

43 נוה שלום, מנהגי נא — אמון וארץ מצרים, נא — אמון תרנ"ד (וכן תר"צ), דף א, ב.

44 מנחת אהרן, ויניציאה תקס"ט, כלל ה אות טז, דף יז, ד—ה, א.

45 ספר התקנות, ירושלים תרמ"ג, דף נד, א. על-פי ס' שלחן גבוה, הנ"ל.

46 נא — אמון תרס"ח, דף לה, ב.

47 קונטרס מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח (ד"צ מ'סורא' תשי"ד), עמ' 4.

48 יעקב גליס, מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' כב—כג.

49 כרך ד, עמ' שעד. ומסתמכים שם על הב"ח (ראה לקמן ליד הע' 57), 'שהראשונים שכתבוהו גרסו כן בגמרא'.

50 מקור החיים השלם, חלק א, ירושלים תשמ"ג, פרק יג, עמ' 67.

51 שו"ת יביע אומר, ח"ב, האו"ח, סי' כה, אות יב. (וראה גם ח"ה, סי' כב אות ו).

52 שם שם, אות יג. וראה עוד להלן.

53 סידור ר' שבתי סופר, כת"י בית-הדין בלונדון 37, דף ה, ב. אמנם הברכה מופיעה (לפני המעביר) בסידורו הנדפס 'שפתי ישינים', אמשטרדם תל"ח—ת"מ, דף א, א.

54 *וכן עיין בדברי חתנו, ר' קופמן כהן, בפירושו חקי חיים. בראשו נדפס הסידור, ברלין ת"ס.

55 חי ש"פ—תמ"ט, בוינא(?). ספרו נדפס תחילה בפני עצמו בדיהנפורט תס"ב.

מעניינת הם דברי פוסק חשוב מנוברדוק: 'אך אצלינו פשוט בכל המדינות לאומרה ... והאשכנזים אומרים אותה באחרונה קודם המעביר ... ובנוסחת ספרד היא אחר מלביש ערומים. ואולי היה בנוסחתם בגמרא ברכה זו (ב"ח), וכתב הטור דברכה זו היא ע"פ המדרש' וכו'.⁶³ משמע, האשכנזים ממשיכים במנהגם כמימים ימימה, ואילו הספרדים, שמנהג זה חדש היה בידם, קיבלוהו על-פי המתכונת הקבלית. אכן, כל שהברכה מוצבת לאחר ברכת מלביש ערומים, בעקבות הקבלה נקבע כן. כך ראינו את דברי ס' פרי עץ חיים, וההולכים בעקבותיו,⁶⁴ וכך במקורות הבאים:

ר' ישראל יעקב אלגאזי כתב: 'ומי שנהג כדעת האר"י ז"ל, צריך להזהר לאומרה אחר מלביש ערומים דוקא'.⁶⁵ ועל-פיו ב'שערי תשובה' (לאו"ח סי' מו ס"ק י): 'ועפ"י סודן של דברים יש לזהר לאומרה אחר ברכת מ"ע דוק'. גם ר' עמנואל חי ריקי כותב כן בספרו הקבלי משנת חסידים.⁶⁶ ואילו ר' יעקב קאפיל ממזריטש,⁶⁷ כותב בסידורו 'קול יעקב' בקצרה: 'שאם נתחלש לבוש נשמתו נותן לו כח'. ברור שהוא רומז בכך להסבר של 'פרי עץ חיים'. אבל מקומה של הברכה בסידור זה הוא אחרי 'עוטר ישראל' ולפני 'המעביר'. כך מקובל בדרך כלל במנהג אשכנז. אמנם בסידוריהם של ר' אשר מבראד (לבוב תקמ"ח), ור' שניאור זלמן מליאדי (קאפוסט תקע"ו), מופיעה הברכה לאחר מלביש ערומים. וכן בס' בית דין, מחזור לראש השנה, בעריכת ר' אברהם חמוי, מחכמי חלב;⁶⁸ בס' יפה ללב, לר' רחמים יצחק פאלאג'י;⁶⁹ וב'לשונו של ר' יוסף חיים מבגדד': 'אחר מלביש ערומים יברך הנותן ליעף כח. ושתי ברכות אלו נתקנו על מלבושי הנפש, שיש אדם מאבד לבוש נפשו לגמרי, והקב"ה בחסדו נותן לה לבוש חדש כי ערומה היא. ויש אינו חוטא כ"כ לאבד הלבוש לגמרי אלא רק מחלישו, והקב"ה בחסדו נותן לו כח לחזקו בכל יום כאשר מחזיר לו נשמתו בבוקר'.⁷⁰ כאן אתה מוצא מפורשות את ההסבר הלוריאני ואת המסקנה לגבי מקום הברכה.⁷¹ לא בכל הספרים שברוח הקבלה אתה מוצא את הברכה. דרך משל, כ"י תכלאל פעמון ורמון עם פירוש המהרי"ו (ר' יצחק ונה), מקובל תימני נודע (כ"י מכוון בן-צבי 1219, נעתק בשנת שצ"ז); בסידור עם פירוש תפילות קבלי, שנכתב באיטליה במאה הי"ז, כ"י פאריס 1383, דפים 111—216; וכן לא בסידור שצורף לתיקון סליחות של חודש אלול כמנהג האג, כ"י רוונטליאנה 264, משנת תקמ"ג, דף יו, א); 'סדר תפלת נהורא השלם ... כמנהג ספרד' [חסידים], סלאוויטא תקצ"ד; 'סדר תפלות ... ספרדיים', ברוח הקבלה, ווילנא תקצ"ו.

פי מדרש'. אף הט"ז, שכנראה לא ידע את המסורת הלוריאנית, ובוודאי לא את השמועה הנ"ל על ר"י קארו, חייב את האמירה, משום שסבר כי יסוד המנהג בתקנת גאונים, ועצם העובדה שהציבור נוהג כך, די בה כדי ליתן לה תוקף.⁶⁵ וכמותו כתב ר' שניאור זלמן מליאדי, בשו"ע שלו.⁶⁶

אולם במיוחד מעניינים דברי ר' יואל סירקש, בעל הב"ח. הוא תמה:

מי הגיד להם שניתקן ברכה זו אחר התלמוד. אני אומר דהקדמונים היו גורסין כך בגמרא. וביתר חריפות: 'אבל אנו בני אשכנז דקבלנו ברכה זו מאבותינו, וגם הסמ"ג כתבה, אין ספק שהיו גורסי' כך בתלמוד ... וכן בברכת הנותן ליעף כח, דהמנהג פשוט מקדמונינו ומאבותינו לאומרה, אין רשות לשום גדול בדורו לגזור בשום אדם שלא לאומרה, כ"ש שאין לשנות הסדורים שלא להדפיס ברכות אלו, מגביה שפלים והנותן ליעף כח, בין הברכות. ומי שעבר והסירם, עתיד ליתן את הדין. מיהו הירא את דבר ה' ומוחזק בחסידות ואינה רוצה להכניס עצמו בספק ברכה לבטלה, כיון דאיכא נסחי הכי והכי, רשאי ומקבל שכר על כוונתו הטובה, אבל לא יורה כן לאחרים, כ"ש להסיר ברכות אלו מן הסדורים.

למרות שהב"ח לא השתמש בטיעונים קבליים, נראה כי רוח הקבלה היתה עמו, ובהשפעתה ביקש למצוא ביסוס לאמירת הברכה, והעלה, כדבר שאין עליו עוררין, כי כך היתה נוסחת הגמרא. טיעון זה השתרש.⁶⁷ (אם כי הברכה 'מגביה שפלים' נשתכחה). ר' יעקב עמדין סבור שהגאונים תקנוה. כדבריו: 'ברכה זו הגאונים תקנוה ונתפשטה בכל ישראל, גם האר"י ז"ל הסכים לאומרה'.⁶⁸ ברור כי הפריז ביחס למידת התפשטותה. די לציין לפי שעה את המסורות על הגר"א מוילנא. מצד אחד, אין ללמוד דבר מביאורו לשו"ע, שכן הוא מנמק הן את התנגדותו של ר"י קארו, בכך שאין לחדש ברכה אחר הגמרא, אך מנמק גם את עמדת הרמ"א, שהרי לפי הירושלמי מנהג עוקר הלכה. מצד שני, גם אין לדעת בביטחה כיצד הוא נהג הלכה למעשה. ב'תוספת מעשה רב'⁶⁹ נאמר שלא בירך כי לא נזכרה בגמרא. ואילו בסידור כ"י כן גרס.⁷⁰ וכן הכריע לחיוב בימינו הרב מ' שטרנבוך.⁷¹

נראה שהמנהג הלך והתפשט, אם בנימוק הקבלי במפורש, ואם על סמך דברי הטור. קרוב לוודאי, שגם האוחזים במנהג משום המדרש המובא בטור, ידעו את הטיעון ההלכתי שכנגד, ועם שלא ציינו מפורשות את ספרות הקבלה, ברור שהיתה לזו השפעה רבה.⁷² דוגמא

55 ר' דוד הלוי, בעל הט"ז, חי שמ"ו—תכ"ז. ודבריו בשו"ע או"ח סי' מו ס"ק ז.

56 אף דבריו הם בסי' מו ס"ק ו: 'במדינות אלו נוהגין לברך הגל"כ, ותקנוהו הגאונים אחר חתימת התלמוד מפני תשות כח שירדה לעולם. וראו הגאונים לתקן ברכה על החסד הגדול הזה. ויש מפקפקים לאמרה, מפני שאין כח ביד שום אדם לתקן ברכה אחר חתימת התלמוד. ואין בזה כדאי לדחות המנהג ותקנת הגאונים'. כידוע, בשו"ע שלו מעדיף רש"י את היסוד ההלכתי על-פני הקבלי, ואף בנ"ד, כנגד עקרון הלכתי מסויים העמיד תקנת גאונים ומנהג רוח (על-פי הט"ז). דבריו על טור או"ח סי' מו. ונזכרו בנושאי-הכלים של שו"ע, כדלעיל. וכן ביאהו בעל ערוך השלחן, ראה לקמן הע' 3, ולעיל הע' 49.

57 סידור עמודי שמים, תשכ"ה, עמ' סד.

58 תוספת מעשה רב, ירושלים תרנ"ו, סי' ב.

59 שריה דבליצקי, זה השלחן, בני-ברק תשכ"ו, ח"ג, עמ' 3. הקונטרס 'זה השלחן' נדפס גם בסוף

סידור הגר"א, ירושלים תשל"ב.

60 הלכות הגר"א ומנהגיו, ירושלים תשל"ד, עמ' לו. וכן בסידור 'אשי ישראל', שע"פ הגר"א.

62 יעיד על כך גורלה השונה של ברכת 'מגביה שפלים', שלא קיבלה גושפנקה קבלית, ולא נפוצה.

63 ר' יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, או"ח סי' מו ס"ק ז.

64 ראה לעיל ליד הע' 30—32, והע' 40, ולקמן הע' 92.

65 שלמי צבור, שאלוניקי תק"נ, דף מח, ד.

66 מסכת חצות, פרק ג ס"ק ד, אמשטרדם תפ"ז, דף נ, א. וכן ראה בסידור נהר שלום להרש"ש,

ירושלים תשמ"א, עמ' 69—70.

67 ראה עליו י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 204 ואילך.

68 ליוורנו תרי"ח, דף מז, א; בס' בית הבחירה, מחזור לפסח ושבעות, שבעריכתו, ליוורנו תר"מ,

דף קצא, א. וכן בסידור עבודת התמיד, לר' אלישע חביליין, ליוורנו תקנ"ד, דף יא, א; ובמחזור

לראש השנה וליום הכפורים 'כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש אשר בעירנו זאת שאלוניקי,

[שאלוניקי] תרכ"ט.

69 יפה ללב, חלק א, איזמיר תרל"ב, סי' מו אות כא, דף עד, א.

70 בן איש חי, פר' וישב, סי' ח.

71 ראה גם מקור החיים השלם (לעיל הע' 50), וכן במחזורים נוסח והאראן ואלג'יר, שייזכרו להלן

סמוך לפני הע' 84.

הוא הדין בספרים גנדיסטים, כגון: 'כונת שלמה' על התפילות, לר' שלמה רוקקה, ויניציאה ת"ל; מדרש תלפיות, לר' אליהו הכהן האיתמרי.⁷²

דומה עלי שכך היה המנהג גם בצפון-אפריקה. בפירוש התפילות בדרך הקבלה, 'היכל הקדש' לר' משה אלבאז (אמשטרדם ת"ג), שחובר במאה ה"ט, אין אתה מוצא זכרה של ברכה זו. כן לא בחיבור של תלמידו, ר' יעקב איפרגאן, אשר פירש את ברכות השחר בחיבור על מסכת אבות, אין אתה מוצא ברכה זו.⁷³ לעומת זה, בכ"י לידן Heb. 94 (Or. 4814), שנכתב בפאס במאה ה"ט, והוא סידור כמנהג התושבים, הברכה נמצאת אבל בסוגריים. מאוחר יותר, במאה ה"ז, בס' משכיל שיר הידידות, לר' משה אבן צור, נכתב: 'ומברך נותן ליעף כח'.⁷⁴ וכן מציין הרב דוד עובדיה, כי מנהג צפרו הוא לברך, כנראה ע"פ האר"י.⁷⁵ כן נכללת הברכה בראש ס' רני ושמחי, שהוא תיקון לשבתות החורף, ובראשו נדפס סדר ברכות כמנהג מוגאדור, מראכיש ועוד.⁷⁶ בסידור תפלת כל פה, ג'רבה חש"ד. ונוכרת בפיוט של ר' אהרן בר מסעוד גסשווא,⁷⁷ המתחיל: 'אהלל שם אל אשר יצר כל'. ובו נאמר: 'ברוך הנותן כח ליעף ולאין אונים. בוקע אדמה ... אוזר ישראל נאזר בגבורה, צור עולמים עוטר בתפארה' וכו'.

חשיבות יש לספרו של פוסק ידוע מאלג'יר, במחצית הראשונה של המאה ה"ח, שדבריו חוזרו ונעתקו, ואלה הם: 'ברכה זו דהנותן ליעף כח, רבים נהגו לאומרה ואין לבטלם, כיון דיש להם על מה שיסמוכו, וגם נמצא בכתבי האר"י ז"ל לאומרה'.⁷⁸ מעין זה אתה מוצא במחזור כמנהג אלג'יר, כ"י מונטיפיורי 190, דף 23א, שליד ברכת אוזר ישראל נרשם: 'האר"י זצוק"ל היה מברך הנותן ליעף כח'.

לעומת זה, בס' כף נקי, לר' כליפא בן מלכא,⁷⁹ מובעת התנגדות: 'יש שמברכין הנותן ליעף כח, ואינו מנהג ספרדי, וגם דחוויה היא בכ"י. והרב בפה' [בעל פרי חדש] כתב שנתפשט בא"י לאומרו וזולת יחידים, והוא ז"ל מאותם יחידים שאין אומרים אותה'. עדות זאת משקפת מגמה שלילית, שהלכה והצטמצמה.

ד

לביסוס הדיעה על ההשפעה הגוברת באמירת הברכה, נציין עתה 'מספרים מחכימים'. לבגד עינינו היו סידורים הרבה כתובידי גנדיסטים, משנת ש"ס עד שנת ת"ש, ונמיין אותם עד כמה שאפשר לפי מנהגי הקהילות ולפי סדר כרונולוגי. נפתח בקבוצה שבה אין הברכה מופיעה.

72 ענף ברכות, לבוב תרל"ה, דף סב, ג.

73 פרח שושן, כ"י ביהמ"ל בניוירק 1510, דף 87א.

74 כת"י ביהמ"ל בניוירק 3100, דף 19א. על הקשר שלו עם קבלת האר"י, ראה מ' חלמיש, 'על המקובלים במארוקו', 'דעת', 16 (תשמ"ו), עמ' 121–122.

75 דוד עובדיה, קהלת צפרו, חלק ג, ירושלים תשל"ו, עמ' 266.

76 וינה תר"ג, עמ' 7. וכן בראש ס' שיר ידידות, מראכיש תרפ"א.

77 שיר ידידות, פאריס תשכ"א, עמ' קא—קכד. הפסקה שלנו בעמ' קכב.

78 ר' יהודה עייאש, מטה יהודה, ליוורנו תקמ"ג, ס' מו אות יב, דף יא, ג. וראה להלן איזכור מחזוריים נוסח והראן ואלג'יר.

79 כ"י ירושלים 1006 8°, דף י, א. על הספר ומחברו, ראה במאמרי (הנזכר לעיל, בהע' 74), עמ' 114–115.

מנהג רומא — מנטובה שע"ב, ויניציאה שע"ז, שם תנ"ט, פיסא תק"ע, וירונה תקפ"ח, וינה תר"ז, ליוורנו תרט"ז (עם מבוא של שד"ל).⁸⁰ מנהג רומניא — ויניציאה תכ"ה.

מנהג כפא — מעזיראוב תקנ"ג (אם כי כולל הסברים ומנהגים לפי הקבלה).

מנהג קארפינטראץ — 'סדר של יום הכפורים כמנהג ק"ק קארפינטראץ, כ"י אוקספורד 1080, משנת תע"ו.

מנהג אויגניון — 'סדר התמיד ... לק"ק אויגניון ... כמנהג קארפינטראץ, אויגניון, לישלוח, קאוואליאון, אויגניון תקכ"ז. וכן בשלושת כרכי ההמשך של מחזור זה, לשלוש רגלים, לימים נוראים ולארבעה צומות (אמשטרדם תצ"ט, תקי"ט ותקכ"ב).⁸¹ וכן בסידור כ"י פאריס 1390, משנת תקל"ב.

מנהג קאנדיה — מחזור, כ"י וטיקן 320.

מנהג ספרד ⁸² — שאלוניקי שע"ע, ויניציאה שע"ד, שם שע"ו, שם שע"ז, שם שפ"ד, שם שפ"ו, אמשטרדם שפ"ו, שם שצ"ה, ויניציאה שע"ט, 'ארבע תעניות' ויניציאה שע"ט, אמשטרדם ת"ב, שם ת"ג, שם ת"ה—ט, ויניציאה תי"ז, אמשטרדם תכ"א, שם ת"ל, ויניציאה תנ"ט ('כמנהג ק"ק ספרד'), אמשטרדם תפ"ו, שם תצ"ט, שם ת"ק, 'בית תפלה יקרא' וינה תקפ"א, פאריס תקפ"א.

מנהג אשכנז — קראקא שנ"ד. נוסף, כי בשו"ת הלכות קטנות, לר' יעקב חאגיז מהר" קראקא תרנ"ז (דף יא, ע"א), הוסיפו המו"לים: 'ופה קראקא אין אומרים בביהכ"נ הישנה אותה ברכה'. זו עדות מהימנה שאין לפקפק בה.

מנהג אשכנז ופולין — אמשטרדם ת"ו.

מנהג תימן — כ"י הספרייה הבריטית 713, משנת 1635, כ"י אוקספורד 2498 (בערך משנת תל"ט), הספרייה הבריטית 712 (צנעא 1741). וכן בתכלאל מהרי"ץ (ר' יחיאל צאלח): 'וגם אצלינו לא נשמע מעולם מי שמברך ברכות אלו ולא נזכרו בסדורי אבותינו'. וכן כותב הרב צובירי:⁸³ 'לא נהגו אבותינו לאמרה כלל ... מחמת כי רבו המעוררין לדחות אמירתה מחשש ברכה לבטלה, משום כך לא נתפשט לאומרה בכל יהדות תימן'.

מנהג חבאן — תכלאל עטרת זקנים, ירושלים תשל"ג.

וכן איננה בסידורים הבאים: לונדון תק"ע, שם תקצ"ו, אמשטרדם תר"ג, ווינה תר"ה (נועד ליהודי תורכיה, וכתוב גרמנית), קניגסבערג תר"י, 'תקון שבת' ווינה תרי"ב.

בסידורים האלה מצוייה הברכה:

מנהג אשכנז — הענא שע"א, אמשטרדם ת"ד, שם תכ"ז, פראג תכ"ח, אמשטרדם תל"ז; סידור עם פירוש קבלי, 'דמשק אליעזר', כת"י ביהמ"ל בניוירק 4532, נכתב במגנצא תנ"ה;

80 ברם, במחזור לבני רומא, ירושלים תשי"ג, עמ' 7, מופיעה הברכה (לפני מליש ערומים, ואחרי מגביה שפלים).

81 יצויין כי גם בספר הואיל משה באר, לר' משה כרמי, והוא ביאור לתפילות כמנהג ארבע הקהילות הנ"ל הסמוכות לקארפינטראץ, ח"א, עיש 1829, אין הברכה נידונה במסגרת הסברו לברכות השחר (דפים כג—כה).

82 ר' שם טוב גאגין כותב (כתר שם טוב, ח"א, עמ' 19), כי הספרדים בלונדון ובאמשטרדם השמיטו הברכה כי לא נזכרה בראשונים.

83 בסידורו (לעיל הע' 16*), עמ' ט—י. תמוהים, איפוא, דבריו של הרב זכריה יחיאל שרעבי (יבא שילה, ירושלים תשל"ו, ס' מו ס"ק ב): 'וזה סדרן לפי רוב קהלות תימן וכן לספרדים ... מליש ערומים, הנותן ליעף כח, רוקע' וכו'.

דעסוי תנ"ו, ברלין ת"ס, אמשטרדם תס"ה, שם תע"ז ('שער השמים' לבעל השל"ה); סידור נוסף עם הרבה דברי קבלה, כ"י הספרייה הבריטית 651, נכתב בווינה ת"פ; כת"י רוזנ-טליאנה 545 משנת תק"ב; ברלין תקמ"ה (סידור 'ויעתר יצחק'), אמשטרדם תקמ"ה סדר תקוני שבת, 'תקון שלמה', בעריכת שלמה זלמן לינדן, קארלסרוה תקס"ה (קבלי, ע"פ ר' מיכל עפשטיין), אמשטרדם תק"ע, מיץ תקע"ג ('מנחת תמיד'), רעדלהיים תקפ"ה ('שפה ברורה'), ירושלים תרפ"ט ('ברכת אבות'). וכן בסליחות, מוגה ע"פ וואלף הידנהיים, רדלהיים תקצ"ד.

מנהג אשכנז ופולין — האנאו שע"ו, שם שפ"ה, וירונה ת"ח, אמשטרדם תמ"ז, וילהרמ-דארף תמ"ח, פפד"מ תנ"ו, שם תנ"ז, דיהרנפורט תנ"ז, ברלין תנ"ט; סידור עם כוונות ממאה י"ז, בית-הדין בלונדון 100, דף 5א; כ"י ביהמ"ל בני-יוזק 4539 (אשכנז פולין וליטא) משנת תס"ז; אמשטרדם תקל"ח, מיץ תקע"ח, שם תק"פ.

מנהג פולין — קראקא שע"ו, שם שע"ז, אמשטרדם תמ"ח, פראג תע"ט, ווינה תקס"ו, אמשטרדם תקע"ו (הרבה דברי קבלה).

מנהג פולין רייסן ליטא פיהם מעהרין — ויניציאה שע"ו, אמשטרדם ת"ו, שם תמ"א, פפד"מ תנ"ח, ברלין ת"ס, דיהרנפורט תקמ"ו.

מנהג פרנקפורט — בקונטרס קטן בשם 'הנהגות ישראל', פפד"מ תע"ב, ו"א, נסמך על השל"ה וכולל את הברכה. וכן בס' דברי קהלת, מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין, בעריכת זלמן גייגר (תרכ"ב, עמ' 17). כן מובאת הברכה בס' נוהג כצאן יוסף, לר' יוסף יוזפא קאשמין סג"ל מק"ק פרנקפורט (דיני הנהגת כל יום, סעיף יז).

מנהג איטליה — סידור קבלי ממאה י"ז, כ"י אוקספורד 1889, דף 11ב. וכן מחזור כל השנה כמנהג ק"ק איטאליאני, ליוורנו תט"ו, עמ' כא.

מנהג ספרדי — ויניציאה שפ"ב, שם ש"צ (?), אמשטרדם ש"צ, שם ת"ב, ויניציאה [תל"ב]; סידור עם כוונות, מאה י"ח, כ"י ביה"ד בלונדון 99, דף 9א; אמשטרדם תע"ב (סידור קבלי, 'בית תפלה'); צפת תקצ"ב ('שפת אמת', קבלי); בומבאי תרמ"ט—1888 ('מעשה נסים').

מנהג קאטאלאן — מחזור, שאלוניקי תרפ"ז.

מנהג קורפו — כ"י הספרייה הבריטית 686 (מאה י"ח ?).

במחזור קטן לימים נוראים כמנהג ק"ק והראן וסביבותיה, ליוורנו תרס"א (עמ' 22); במחזור לימים נוראים כמנהג ק"ק אלג'יר, ליוורנו תרצ"ב, עמ' 22.

'מנהג אמעריקא' — סינסניטי 1889.

ובסידורים הבאים: דיהרן פארט תנ"ב; 'תפלה של ראש חדש' דעסויא תנ"ח, פראג תס"ח, אמשטרדם תקכ"ה, ליוורנו תקס"ה, אלטונא תקפ"א, אמשטרדם תקפ"ג, ירושלים תרמ"ז ('זכרון ירושלים'), שם תרפ"ב.

ניתן, איפוא, לסכם שהמנהג השתרש מאוד בקהילות אשכנז. במידה פחותה במקצת במנהג הספרדיים, וזאת הודות להשפעת הקבלה, ומנהג שנהגו אבותינו בספרד עצמה נשתקע. וכך כתב ר' יצחק ב"ר חיים פאלאג'י: 'ועתה נתפשט המנהג גם בבני הספרדים בכל המקומות אפי' בחוצה לארץ, לאומרה בשם ומלכות ככל הברכות, ע"פ כתבי האר"י זצ"ל⁸⁴. וכמותו

כתב גם ר' יעקב סופר: 'וכן המנהג עתה פשט בכל המקומות בין בארץ בין בחו"ל⁸⁵. פעמים שהתפשטות המנהג מלווה היסוסים, בחינת 'הן ולא ורפיא. בידיה': במקצת סידורים נתונה הברכה בתוך סוגריים. כך בסידור מנהג פאס, כ"י לייזן 94 וכן בסידורים נדפסים: 'ארבע תעניות' (ספרדי), ויניציאה תצ"ו; סידור 'ע"פ ספניולי ופורטוגזי', [באול] תקס"ב; ריג'יו תקפ"ב — אשכנזי; מחזור לימים נוראים כמנהג ק"ק ספרדים שבקושטאנ-טינא ומדינות מזרח ומערב ואיטאליא, ליוורנו תקצ"א (דף נז, ב); ווילנא תקצ"ו; ווינה 1838 — ספרדי; שבחי תודה, לר' מלאכי הכהן, ליוורנו תק"ד (דף ב, א); 'בית תפלה כמנהג ק"ק איטאליאני', ליוורנו תרכ"א; שם תרל"ב.

ככל שנטתה ההכרעה לכיוון חיובי, היה צורך להתמודד גם עם טענת המתנגדים, שיש בכך ברכה לבטלה. הט"ו השיב, על-פי הראשונים, שאין לחשוש במקום 'שמזכיר השם דרך ברכה, ואילו לפי ר' יעקב האגיו: 'הוי ספקא דרבנן, וכל המרבה לספר בשבחיו של מקום ה"ז משובח⁸⁶.

ה

מעתה נציין כמה מן ההסברים שניתנו לברכה הנידונה. הסברו הפשטני של הטור חזון ונשנה⁸⁷ אצל כמה פוסקים, כגון ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים. הוא גם מסביר את סמיכותה של ברכה זו לברכת המעביר: 'ומסדרין אותה קודם המעביר שניה, שהיא מתוקנת על רחיצת פניו, והנאת הרגיעה [של הנותן ליעף כח] היא מורגשת מיד קודם רחיצת הפנים⁸⁸.

נימוק אחר, הנושא אופי של כלל ישראל, מוצא אתה בס' לקט הפרדס, כ"י (מן המאה הי"ז, אוקספורד 1954, דף 9ב), במסגרת 'כוונת הברכות בקצרה'. וכך נאמר: 'ישראל היעפים ויגיעם בצרות בגולה אחר גולה, והקב"ה מציל אותם בכהו הגדול, שה אחד בין ע' זאבים, וזה הגבורה שלו⁸⁹. כמאתיים שנה לאחר מכן יכתוב בלשון דומה ר' אריה לייב גורדון מירושלים, שהברכה תוקנה 'על אודות הצרות והתלאות אשר מצאו את בני ישראל בארצות הקדם ויצילים השי"ת על אף אויביהם'. כלומר, עידוד לעם לבל יתייאש בשל לחץ הרדיפות והגזירות. ולכן העמידו את הברכה סמוך ל'אזור ישראל' ו'עוטר ישראל⁹⁰.

85 כף החיים, סי' מו.

86 הלכות קטנות, סי' רכד. וראה גם לעיל, ליד הע' 53, 57, ובמקור המצויין בהע' 52. מעניין שבס' סדר היום עלתה שאלה זו במרומו, אך לא היה בה כדי לעכב, הגם שלא נפתרה. וכך כתוב שם: 'ואעפ"י שזאת הברכה יש נמנעים מלברך אותה משום שלא מצאנוה בגמ' בסדר הברכו' של שחרית, והיא תקנת הגאונים... אלא שאמרו האחרונים שאין כח ביד שום בית דין אחר הגמרא לחדש שום נוסח ברכה, לא קטנה ולא גדולה. וכדי שלא להקל בברכות, ראוי לחוש להם. ומכל מקום אין למחות ביד האומרה'. וראה לקמן ליד הע' 91. עיין גם שו"ת צמח צדק, וילנה תרל"א, סי' ג אות ט. וכן בס' בני ציון (ביאור רחב לשו"ע, על אתר), לר' בן-ציון לכטמן, בירות תשי"ב. 87 וכן גם בפירוש עץ יוסף, לר' חנוך זונדל, שבתוך סידור 'אוצר התפילות'. בדרך משלו הלך הרב קוק, בפירושו לסידור, עולת ראיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' עה-עו.

88 לבוש התכלת, פראג תס"א.

89 בשער נכתב: 'ספר לקט הפרדס הבאתי מעה"ק ירושלים תוב"ב בכתב והעתק אותו סופר אחד מגוף הכתב אות באות מלה במלה'.

90 ראה 'עיון תפלה' בסידור 'אוצר התפילות'. מובא גם אצל יששכר יעקבסון, נתיב בינה, חלק א, עמ' 170; אליהו מונק, עולם התפילות, ירושלים תשל"ה, עמ' מ. יוער, כי הברכה הנידונה מופיעה לפני 'אזור ישראל' בסידורים שונים, כגון: גאפולי ר"ג, ויניציאה שפ"ב, שם ש"צ (?). [כולם ספרדים] ועוד. ואילו בסידור כ"י קורפוס קריסטי קולג' 133, הנזכר בראש מאמרנו, וכן

הסבר אחר, שמוסיף לצד הגורם הפיזי גם את הגורם הרוחני, נמצא בס' סדר היום לר' משה בן מכיר; ואלה דבריו: 'נותן כח ליעף, שאעפ"י שהאד' עיף ויגע בין במלאכת שמים ועסק בתורה... בין במלאכתו לפרנס בני ביתו, הקב"ה ברחמיו מחדש כחו ורוחו בכל בקר'.⁹¹

הסבר קבלי מוצא אתה, כמדומה לראשונה, בספר הקנה, ובהשפעתו — בס' שושן סודות. שני מחברים אלה חיו ביוון, ונהגו כנראה במנהג אשכנז. בספר הקנה מוסבר, שעד חצות הלילה כח הדין שלט והתיש את המלכות. ואילו מחצות ואילך מתחדש הייחוד עם כח הזכר. כדבריו: 'ועד עתה הכנ"י [הכנסת ישראל] עיפה מהדין, ומחצות ואילך נותן לה הת"ת כח, כענין ועתה יגדל כח אדנ"י, ע"כ מברך הנותן ליעף כח. ומברך המעביר' וכו'.⁹² אף בעל שושן סודות, בהמשך למשפט שציטטנו לעיל,⁹³ מזכיר את הקנה, וכותב: 'אמנם בעל הגדור בסודותיו הזכיר ברכה ההיא, כי כוונת הברכה ההיא' כפי שכתבנו זה עתה, אלא שהוא מוסיף מילים אחדות: 'ואחר חצות הלילה היא מתחברת בסוד הנשיקה, ולכן מברכים לעורר האהבה... ודע זה והבינהו היטב'.

הסבר על דרך הקבלה נמצא אצל ר' יעקב ישראל פינצי הנ"ל: 'הנותן ליעף כח גם הם עשרה (!) תיבות גם כן כנגד עשרת הדברות שנותן כח למי שעוסק בהם'.

הסבר קבלי-קוסמי ניתן בראשית המאה השבע-עשרה ע"י ר' מנחם עזריה מפאנו: 'ונהגו לברך הנותן ליעף כח, ואומרים יסוד ראשונים היא על חידוש מעשה בראשית בכל יום. ולא הוצרכו בגמ' להזכירה, הואיל ואינו נטפלת למעשי בני אדם. וראויה ברכה זו שתאמר אחר מלביש ערומים קודם להתעטף בציצית, כי החידוש בכל יום מלביש למה שלפניו ולפני פניו עד עולם' וכו'.⁹⁴ שלושה דברים לימדנו: (א) הברכה היא תקנה קדומה וקשורה למעשה בראשית המתחדש בכל יום; (ב) התלמוד לא הזכיר ברכה זו בין ברכות השחר, מאחר ששם האדם וטובתו עומדים במרכז, ואילו כאן — הקב"ה והקוסמוס; (ג) קביעת מקומה של הברכה לאחר מלביש ערומים. ההסבר למקום איננו מניח את הדעת. רמ"ע ידע בוודאי דעת האר"י, וכנראה שההסבר לא נתקבל על דעתו. מקצת חכמים הביאו את דבריו. כגון: החיד"א, בברכי יוסף ור"י פארדו, במנחת אהרן.

מן הראוי להביא הסבר נוסף, מעורפל במקצת בשל ניסוחו הקצר. בסידור עם פירוש קבלי, דמשק אליעזר (מגנצא תנ"ה), שבכ"י ביהמ"ל בני-יורק, 4532 (דף ח, א) נמצאת הברכה, ובהמשך השורה ולתוך השוליים נוסף משפט קצר באותה כתיבה: 'ר"ל שנתן כח לאותן הנשמות הנדחי' שעייפ'. היות שאין הברכה מופיעה אחרי מלביש ערומים, אלא לפני המעביר שינה, מתקבל על הדעת שלא פירושו של ס' פרי עץ חיים עמד לנגד עיניו. לעניות

בהרבה סידורים כמנהג אשכנז ופולין, הברכה מופיעה אחרי 'אזור ישראל' ו'עוטר ישראל', ולפני 'המעביר'. וכן, למשל, במנהג צרפת, בכ"י אוקספורד 1097, 2502, הנ"ל.

⁹¹ סדר היום, לבוב תרכ"ד, דף כג, ד—כד, א.

⁹² ראה לעיל הע' 24. הבאתי בפנים את שתי המילים 'ומברך המעביר', כדי לציין את העובדה, שהסמכת ברכת הנל"כ למלביש ערומים היא מחידושה של קבלת האר"י, ואינה מופיעה לפני כן (ככל הידוע לי).

⁹³ ראה לעיל הע' 25. יצויין כי המילים 'בעל הגדור בסודותיו', המכוונות לספר הקנה, שמחברו הפסבדואפיגרפי הוא 'קנה אבן גדור', אינן רשומות בנדפס, אולי משום שלא הובנו.

⁹⁴ אלפסי זוטא, סוף בריכות, ירושלים תרמ"ה, דף טז, א.

דעתי, התכוון לנשמות מגולגלות (כמובן, ע"פ המילה 'הנדיחים')⁹⁵ שלא אבדה תקוותן. בספר שנתחבר בדורנו מצויים שלושה הסברים, המשקפים את הכיוונים העיקריים בזכות אמירת הברכה: (א) על-פי הטור; (ב) 'עוד יכוין בזה לתת הודאה להקב"ה על שכמה פעמים שמרגיש האדם חולשה ועייפות, והקב"ה נותן לו כח ועוז לו לעשות כמה וכמה דברים, הן ברוחניות הן בגשמיות הנצרכת לו מאד'. הסבר זה הוא בעקבות 'סדר היום'; (ג) 'כתב בשער הכוונות' וכו',⁹⁶ כלומר, ההסבר הקבלי המרכזי.

סיכומו של דבר: מנהג שהחל בחלק מקהילות אשכנז, בלא שנדע אל נכון מאין הרגליים, נדחה ברוב קהילות ספרד ואיטליה. גירושים ונדודים של קהילות יהודיות ממקומן הביאו מנהגים מקומיים גם לערי פזורה אחרות (כך, למשל, העדותיות מספר הקנה ושושן סודות, בארץ יוון). משהחלה להתפשט קבלת האר"י, חדרה לקהילות חדשות, כמו באיטליה. סברות וטעמים שונים ינקו מיסוד הקבלה, בייחוד בארץ-ישראל, ובעיקר בירושלים, שרבו בה החכמים ההולכים בעקבות האר"י. ממנה יצאה הוראה לתפוצות, אם על-פי ספרים — חיבוריהם הנודעים, ואם על-פי סופרים, ששאלות בעניין זה הופנו אליהם. עוד במאה השבע-עשרה גם מקובלים נמנעו מלומר ברכה זו, אך אלה פתחו והלכו במרוצת הימים.

בכל אופן, למן התפשטותה של קבלת האר"י, ניטשטשה האבחנה בין אשכנז לספרד. מסקנה זו, שנתבססה על מקורות רבים ומגוונים, שונה מזו של ר' עובדיה יוסף, מגדולי המשיבים בימינו, שכתב: 'נהגו הכל לברך ברכת הנותן ליעף כח. ומ"מ אינו מוכרח לומר שנהגו כן עפ"ד האר"י ז"ל דוקא. שהרי גם אחינו האשכנזים כולם מברכים אותה, אע"פ שרבים מהם אינם הולכים אחר תורת הסוד שגילה רבינו האר"י ז"ל. וצ"ל דס"ל [וצריך לומר דסבירא להו] שמכיון שהובאה ברכה זו בראשונים... ע"כ לומר הדא מתרת', או שהיתה לפניהם גירסה כזו בגמרא, כדעת הב"ה, או שנשמכו על תקנת הגאונים.⁹⁷ נגד דעה זו יש לומר שיש מנהגים אשר שורשם בקבלה, והם מקובלים גם על אלה שאינם הולכים אחר תורת הסוד. להתקבלות מנהגים, ואפילו קבליים, יש חוקיות משלה. ועוד, בדיקת שכיחותם של שני הטעמים שעליהם סמך הר"ע יוסף מול ההנמקה הקבלית, מצביעה בבירור לטובת האחרונה. ובעיקר: אין איש מעלה בדעתו שהדבר 'מוכרח' על-פי דעת האר"י דוקא, כלשונו הקיצונית של הר"ע יוסף, שכן אין גורם יחיד שקובע השתלשלותם של מנהגים. אבל נעלה מכל ספק הוא, שרק 'הסכמת' האר"י וסמכותו, ומה גם בצירוף השמועה על השינוי בעמדת ר"י קארו, הן שחזיקו כוחה של ברכת 'הנותן ליעף כח', ואף הירבו עוצמתה לחדור לסידורי הספרדים והאיטלקים, שדווקא עליהם נודעת ההשפעה הלוריאנית.

⁹⁵ המילה 'הנדיחים' נמצאת, כמדומה, רק בקטע זה. בפירוש שבשולי הדף אין כל זכר לברכה. על עניין הנשמות הנדחות, הנקלעות בכף הקלע, עיין תולדות האר"י, עמ'. ... הוזכרו חיבורים המדברים על הגוף או הנשמה, וכעת נזכיר גם חיבור הכורך את הגוף והנשמה כאחד, אך ללא קשר לענין הגילגול. כך בספר תפלה לדוד לר' אברהם דוד מבוטשאטש, (קאלאמא 1887, דף ה, ב): 'במק"א כתבתי לפרש מש"ה [מה שאמר הכתוב] נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה, שבחי' ליעף כח קאי על הנשמה שהיא עייפה בכל לילה, ובבוקר היא בריה חדשה. ולאין אונים היינו הגוף, שאין לו משלו שום כח, ושייך על זה החזרת נשמה לפגרים מתים' וכו'. כמובן, המילים האחרונות אינן מתייחסות לגילגול.

⁹⁶ עלת תמיד, והוא ביאור על התפלות, מאת שמואל הומינער, ירושלים תשי"ב, עמ' יב.

⁹⁷ שו"ת יביע אומר, ח"ב, אורח חיים, סי' כה, ריש אות יג.

האפילה עליה; פייטני פרובנס עיצבו פואטיקה בלעדית וייחודית להם, והישגיהם בתחום השירה לא נפלו מאלה של משוררי ספרד בתקופה המקבילה.

פריחת הפיוט במרכז הפרובנסלי מייצגת צד אחד בלבד בהתפתחות חיי הרוח בקרב יהודי פרובנס.² בני פרובנס עסקו בכל מקצועות היהדות, ונזכיר כמה מהם:³ בתחום התלמוד עסקו רבנו זרחיה בעל המאור (הרז"ה), רבי אברהם בן דוד (ראב"ד) מפוסקייר (Posquières), רבי יהונתן מלוניל, רבי מנחם המאירי ואחרים;⁴ בתחום המדרש – רבי משה הדרשן, ו'מדרש במדבר רבה' לפרשיות במדבר ונשא נערך בפרובנס;⁵ בפרשנות המקרא – רבי יוסף קמחי ובניו, רבי משה קמחי ורבי דוד קמחי הנודע בכינויו 'רד"ק'.⁶ בתחום זה נתנו מחילם גם רבי מנחם בן שמעון מפוסקייר, רבי נסים ממרסיליה, יוסף אבן כספי, ורבי לוי בן גרשם (רלב"ג).⁷ בפרובנס התפתחה גם אסכולת קבלה רבת השפעה.⁸ בתחום המחשבה היהודית תצוין מעורבותם של יהודי דרום צרפת בפילוסופיה, ומפורסמת היא השתתפותם הפעילה של חכמי פרובנס בפולמוס על לימודי הפילוסופיה, שהתעורר בנוגע לכתבי הרמב"ם.⁹

י"ל צונץ, חוקרם הדגול של הפיוט והמדרש, תיאר במחצית המאה התשע-עשרה את מחזור אוויוניו, וגם רשם את שמות הפייטנים בפרובנס וסקר בקצרה את מפעלם.¹⁰ בספריו המאוחרים¹¹ תיאר את התפילות ואת הפיוטים בפרובנס ואת מנהגיהם. עוד חוקר שסקר את מפעלם של מקצת פייטני פרובנס הוא א"ל לנדסהוטה.¹² באמצע המאה העשרים חקרו ח' שירמן וא"מ הברמן את פיוטי פרובנס, ואף ההדירו מקצת מהם. שירמן כרך את היצירה הפייטנית בספרד ובפרובנס בספרו 'השירה העברית בספרד

פרק ראשון

מדור לדור – שלשלת הפייטנים בפרובנס ובקטלוניה

א. מבוא

בערי פרובנס וקטלוניה פעלו בימי הביניים משוררים רבים בעלי שיעור קומה. בפרק זה נציג את הפייטנים בפרובנס, ובפרקים האחרים נציג מיצירותיהם, שרבות מהן עדיין לא ראו את אור הדפוס. העיון ביוצרים וביצירותיהם יסייע בידינו לשרטט קווים לדמותו של המרכז התרבותי בפרובנס, ולהציג את סגולותיו ואת ייחודו, ובתוך כדי כך לבחון את השפעתה של המסורת הפייטנית לדורותיה על מרכז זה לצד החידושים שהתחדשו בו.

השם 'פרובנס' שימש בידי הכותבים היהודים בימי הביניים הן לציון חבל פרובנס והן לציון חבל לנגדוק (Languedoc).¹ גם אנו נאחז בדרך זו, ונציג בחיבורנו פייטנים שישבו בשני חבלי ארץ אלו. חבל פרובנס שוכן בדרום מזרחה של צרפת, ומשתרע מהרי האלפים של איטליה במזרח לנהר רון במערב, מהים התיכון בדרום לחבל דופין בצפון. קהילות יהודיות רבות ומשגשגות ישבו בימים ההם בערי פרובנס: בארל (Arles), באוויניון (Avignon), בקרפנטרץ (Carpentras), במרסיליה (Marseille) ועוד. ממערב לחבל פרובנס שוכן חבל לנגדוק, המשתרע מנהר רון במזרח להרי הפירנאים במערב, מהים התיכון בדרום להרי המסיף המרכזי בצפון. אף בחבל ארץ זה ישבו קהילות יהודיות חשובות, כגון קהילות נרבונה (Narbonne), לוניל (Lunel), מונפליה (Montpellier), נים (Nîmes) וטולוז (Toulouse).

בשל נסיבות היסטוריות ניחד מדברינו גם לפייטנות בקטלוניה, השוכנת בצפון מזרחה של ספרד, ובה ערים חשובות, כגון ברצלונה (Barcelona) וגירונה (Gerona), היא חירונה. בימי הביניים היו קהילות היהודים בפרובנס ובקטלוניה קשורות זו עם זו בזיקות שונות. בשל הגירת יהודים רבים מספרד לפרובנס בעקבות פרעות האלמוואחדון, התודעו יהודי פרובנס למורשתם הרוחנית של יהודי ספרד, ולימים אימצו אותה אל חיקם. אחד התחומים שבו מתגלה הזיקה התרבותית ההדדית בחיי הרוח היהודיים הוא תחום השירה. לזיקה זו תרמו גם קשרי הידידות ששררו בין הפייטנים משני המרכזים, והיא ניכרת בכתיבתם. אולם נדגיש, כי אף ששירת ספרד הגיעה להישגים מרשימים בתקופת תור הזהב, ואף שהטביעה חותם עז בשירה העברית של בני פרובנס, היא לא

* אנו מודים לקרן הלאומית למדע על תמיכתה במחקר 'הפיוט בפרובנס במאות ה"ב-ט"ו', שבמסגרתו נעשתה עבודת תשתית מקיפה של איתור, רישום וההדרה של פיוטי המחזוריים מפרובנס ומקטלוניה.

¹ דרך זו ממריאה את האבחנה שעשו בימי הביניים בין מרכזי התרבות של דרום צרפת לבין

2 מאמר יסוד בתחום זה ראה: טברסקי, קהילת פרובנס, וראה גם הרשון, היהודים.

3 על ההדרתם של כתבי הפייטנים בפרובנס ראה בהרחבה בספרי, השניר, עמ' 20, ובביבליוגרפיה המפורטת שם. כאן נזכיר רק את עיקרי הדברים, ובתוך כדי כך נציין מחקרים מספר שנוספו מאז.

4 ראה: תא-שמע, זרחיה (2); טברסקי, ראב"ד; פרידמן, בבא קמא; הבליו, ספר הקבלה; הלברטל, תורה וחכמה.

5 על שקיעים מבית מדרשו של רבי משה הדרשן במדרש זה ראה: מאק, במדבר רבה (1), עמ' 327 ואילך; על הסתייעותו בספרות חיצונית ראה: תא-שמע, משה הדרשן; על מדרש בראשית רבתי, מדרש אגדה, מדרש תדשא ויחסם לדברי רבי משה הדרשן, המעידים, אולי, על מקורם האפשרי בפרובנס ראה: אלבק, בראשית, עמ' 21-1. על היעלמותם של ספרי רבי משה הדרשן ראה: מאק, משה הדרשן.

6 ראה: תלמג', משלי.

7 ראה: סימון, הפירוש; דוידוביץ, מנחם בן שמעון; קרייסל, מעשה נסים; כשר, שולחן כסף; לוי, בראשית; ברנר-פריימן, בראשית. בני משפחת קמחי תרמו גם לחקר הדקדוק והלשון, ורלב"ג עסק ברפואה ובאסטרונומיה.

8 ראה: אברמס, בן דוד; פדיה, יצחק סגי נהור.

9 ראה: סילבר, הרמב"ם; שוורץ, אמונה, עמ' 83 ואילך.

10 צונץ, אוויוניו; צונץ, משוררים.

11 צונץ, מנהג; צונץ, תולדות הפיוט.

תפלות הקבע

נהוג לומר שמנהג אשכנז מקורו הוא במנהג ארץ ישראל הקדום ושלקבוצה זאת של מנהגים שייכים גם מנהג בני רומא ומנהג רומניא, ומאידך מקור מנהגי ספרד ותימן הוא מן המנהג הבבלי הקדום¹. יש להדגיש שחלוקה זאת אינה תופסת לגבי תפלות הקבע. כל הכלול בתפלות הקבע של נוסח אשכנז (וחוץ לכמה יוצאים מן הכלל גם בתפלות שאר הנוסחים) מקורו בפסקי גאוני בבל ולקוח בעקיפין מן התלמוד הבבלי: סדר רב עמרם גאון (מאה ט') קבע המסמרות לצורת התפלה בכל מקום ויצר אחדות בין כל המנהגים, וחכמי אשכנז וצרפת ידעו זאת היטב². אותם שרידים ארצישראליים שנמצאים בסדור האשכנזי באו אליו מן הפיוט הארצישראלי העתיק או נשתלבו בו עם הפיוט הארצישראלי³.

ענינים כלליים

כשנשווה את הטקסטים של סדור התפלה הרגיל עם מקבילותיהם שבסדר התפלה העתיק של ארץ ישראל, נמצא שרובם מתאימים זה לזה בתוכנם אך שונים זה מזה בלשון התפלות ובניסוחם. למסקנה זאת נגיע בעיינו בקטעי התפלה של א"י שבגניזה הקהירית⁴. בכל חקירת נוסח התפלה צריכין אנו להתחשב תמיד באפשרות שקטעים שונים שהיו נפרדים בתחילה חוברו לקטע אחד. כל זמן שהתפלות לא נכתבו לא היה נוסחם קבוע, וניסוחים רבים ושונים בעלי תוכן אחד – מרובים מאלה שנשמרו עד ימינו – היו בפי המתפללים. בהרכבה מהתפלות שלפנינו ניכרת צורה פיוטית, שהרי בדרך כלל מטושטשים הגבולות בין מה שמכונה "תפלת קבע" ובין "פיוט", וגם יודעים אנו שהתפלה הספונטאנית הקדומה של עמים רבים היתה בצורת שיר, ועכ"פ רגילה בה צורה מקצבית ונדירה בה הפרוזה⁵. והנה ניכרת המגמה הכללית הן במנהג א"י והן במנהג בבל לא לבחור מבין הטקסטים המסורים בנוסח אחד אלא לצרף זה עם זה שני טקסטים מקבילים ולאמרם זה אחר זה⁶. יש בידינו ברכות שעל אף קוצרם יכולות להדגים מגמה זאת. כגון 'הגומל

הג אשכנז' נהג בודאי החל מן המאה העשירית⁷. הוא התפשט בתקופה מאוחרת יותר מעבר צות הגרמניות בכיוון למערב ולמזרח. במערב הוא מובא לצפון צרפת כששוב הותר ליהודים ת בה (כמאה ה"ט) וכך תופס את מקום מנהג צרפת הקדום. כן נהגו בו בשווייץ, הולנד, בלגיה, ליה הצפונית ואנגליה, ואח"כ גם באמריקה. עוד בימי הבינים נפרד מן ענף מערבי זה ענף ז' שידוע לנו מכתבי היד החל מן המאה הארבע עשרה. הוא נתפשט בחלקיה המזרחיים של ייה (כשנהר האלבה [Elbe]) משמש כגבול⁸, ועבר אח"כ לפולין, ליטא, בוקמיה ומורביה גריה, שאר חלקי אוסטריה, רוסיה ורומניה ונהג גם בארצות הבלקן עד מקום שהגיעו לשם ים אשכנזיים. עם התפוצותם של יהודי מזרח אירופה עבר אתם המנהג המזרחי גם לדניה ליה ואמריקה וכן לקהלות האשכנזים בארץ ישראל. המנהג המערבי כונה לעתים במקורות יקים 'מנהג רינוס'⁹, אך מתחילת הדפוס שמו הקבוע הוא 'מנהג אשכנז' במובנו המצומצם. הג המזרחי מכונה בתחילה 'מנהג פיהם' או 'מנהג אסטרייך', אך כיום הוא ידוע בדרך כלל נהג פולין. למנהג המזרחי נקרא גם להלן 'מנהג פולין', והמנהג המערבי ייקרא לצורך הבהירות 'ג אשכנז המערבי'.

אשר להבדלים שבין שני הענפים הרי יש לקבוע: ההבדלים בנוסח תפלות הקבע וזעירים הם¹⁰ ד שבמבחר הפיוטים ובסדר עריכתם יש הבדלים של ממש, אך גם הם מועטים. שינויים אלה ו' ללא הצדקה שמאז תחילת הדפוס הודפסו לנוחיותם של המתפללים מהדורות נפרדות למנהגי כנז המערבי ופולין. השינויים בין שני הענפים אינם גדולים משינויים מקומיים של קהלות ות. יתר על כן, ענינים בהם נבדלים היום שני הענפים היו נהוגים כשניהם כאחד עד המאה גש עשרה, ורק בהשפעת פסקי הלכה שונים שונו באחד מן הענפים¹¹.

ה כמאתיים שנה נהוג המנהג המיוחד של קהלות ה'חסידים' שהוא בעיקר מנהג האר"י (מאה ו). כענינים אחדים נותר שם מנהג האשכנזים¹², אך נוסח התפלה הוא ברובו ע"פ מנהג ספרד, וד שפיוטיהם הם פיוטי מחזור כמנהג פולין לכל דבר. בספר זה לא נוכל להתחשב במנהג יידיים¹³.

1. עי' אלבוין, Der jüd. Gottesdienst, ע' 9 ואילך, אך גם הוא קובע שלתפלות הקבע צורה בבליית בכל המנהגים בדרך כלל. עי' גם צונץ, ריטוש, ע' 38, שם הוא מסיק שתפלות הקבע, כפי שנמסרו ע"י התלמוד והגאונים, מתאימות בדרך כלל בכל המנהגים לנאמר בסדר ר' עמרם גאון.
2. עי' למשל בס' הישר לר"ת, חלק ש"ת ע' 99: "...ואינך מאמין לרב עמרם שמפיו אנו למדים כל ברכות ותפלות".
3. דוגמאות: יצור ישראל קומה בעזרת ישראל (היינון, על דפוס פיוטי קדום. בר"אילן, קובץ העשור, ע' 132 והלאה), הנוסח 'בגילה ברנה', זה צור ישענו וחתומת הברכה (מלך) צור ישראל ונאלו שבמערב להנים, והצורה המקוצרת של 'אמת ויציב' ועל הראשונים, כשאומרים פיוטי 'זולת', וכן הנוסח 'והחיות ישרור'.
4. להלן רשימת עיקרי הפרסומים של קטעים אלה:
שכטר, JQR כרך X (1898), ע' 654-659; י. לוי, REJ כרך 53 (1907), ע' 231-241; י. מאן, HUCA כרך II (1925), ע' 269-338; אלבוין, MGWJ כרך 55 (1911), ע' 426-445, 586-599; אסף, ספר דינבורג, חש"ט, ע' 116-131; א. שייבר, ס' זכרון לכבוד י. י. גולדציהר, תש"ח, ע' 34 ואילך; וידר, JJS כרך IV (1953), ע' 30-37, 65-73.
5. בתלמודים נמסרו לנו רק קטעים מועטים בשלמותם, ולרוב הם פיוטים, למשל 'ותודיענו' (בבלי ברכ' דף ל"ב ב'); 'רחם (נחם) ה' אלהינו לט' באב (ירו' תענ' ב' ב' דף ס"ה ג'), שבע הברכות (בבלי כתוב' דף ח' א') וברכת הלבנה (בבלי סנהד' דף מ"ב א').
6. ידועה דעתו של רב פפא 'הילכך נימרינהו לתרויהו' לענין ברכות התורה (ברכ' דף י"א ב'), הברכה שלאחר קריאת המגילה (מגילה דף כ"א ב'), ברכת הרואה קשת בענן (ברכ' דף ג"ט ב') – בימי הבינים

הפיוטים); מאמרי בקרית ספר ל' (תשט"ו) ע' 118-136, 264-278. פיוטי מחזור אפ"ם נדפסו ע"א. ראו בספר היובל ליעקב פריימן (תרצ"ו), חלק עברי ע' 128-148, וע"י ש. ברנשטיין, תרביץ י' (תרצ"ט), ע' 13-25.

הפייטנים שמעון בר יצחק וגרשם בר יהודה כתבו פיוטיהם בודאי למנהג זה. אך בימי הבינים היה כנראה הגבול שבין המנהגים שונה. עכ"פ נהוג קהלות נירנברג, רוטנבורג ורונסבורג כמנהג המזרחי.

לפי צונץ, ריטוש ע' 67, בכמה מקומות אצל מהר"ל, תרומת הדשן, מהר"י ברונא ובעוד מקורות. לגבי תפלות ימים נוראים אין להוכיח אלא מקומם של ברכת התורה שבתחילת שחרית וההבדל במספר ובסדר של פסוקי 'אבינו מלכנו'.

1. לדוגמא: פיוטי הקדושה שבמוסף של יו"כ היו נהוגים גם במנהג אשכנז המערבי. פסקו לאמרם שם לפי מנהג המהר"ל.

1. כגון נוסח אחיד של ברכת השנים בעמידה לימות החול בקיץ ובחורף ונוסח 'או בקול' ו'ממקומך' בקדושה לשחרית של שבת שאינו נהוג אצל הספרדים.

1. בהתאם לזה נדפסו בזמן האחרון בארצות מזרח אירופה מחזורי האשכנזים 'נוסח אשכנז' (היינו מחזוריים) ו'מנהג פולין' עם נוסח התפלה הרגיל) ו'נוסח ספרד' (היינו אותם המחזוריים עם נוסח תפלות הקבע

בות שגמלני כל טוב', 'בורא נפשות רבות',⁷ 'אשר קידש ידיד מבטן' שבכרית מילה⁸, בתפלת העמידה 'רפאנו', 'ברכנו' או 'ברך עלינו', 'שמע קולנו', 'רצה', 'מודים', 'או' 'שלום רב'.⁹ לאלו יש לצרף את 'שבע הברכות' (המסורות לנו כבר בתלמוד, ח' א') אשר האחרונה שבהן כוללת בתוכה את שלש שלפניה ותחיתמה השווה מוכיחה גלא עריכה מקבילה; שני הוידויים השונים ('אתה נותן יד', 'אתה הבדלת אנוש מראש') לבעילה של יום כפור (ובחלק מן המנהגים חסר אחד מהם); שילוב 'הנח לנו' עם 'אתה ה של שבת שבמנהג התימנים; צירוף הנוסח 'מחל לעונותינו' עם 'מלוך על כל העולם' מנהג הספרדים; ולבסוף: אמירת הנוסח הרגיל של 'אתה חונן' במוצאי שבת על אף ל' אתה חוננתנו' וכן אמירת 'ולירושלם עירך' במנהג של ט' באב על אף התוספת 'רחם'.¹⁰

חיים מקבילים כאלה מוצאים את מקומם בסידורי התפלה כשהם משמשים בהזדמנויות פעה זאת אופיינית דווקא למנהג אשכנז: מימי הגאונים ידועות לנו שתי צורות לברכה ל תפלת העמידה, 'שים שלום' ו'שלום רב', ובמנהג אשכנז הראשונה נאמרת בשחרית יה במנחה ובמעריב. בברכה השלישית של העמידה אומרים 'אתה קדוש' בתפלה בלחש "בחזרת הש"ץ, החתימה 'המברך את עמו ישראל בשלום' נהוגה בכל ימות השנה לום' בעשרת ימי תשובה; 'המחזיר שכינתו לציון' היא החתימה הרגילה. אך 'שאותך זעבוד' בשעת נשיאת כפים (!). ויש שנוסח מסויים בתפלות הקבע נהוג לאומרו רק ורים פיוטים (ושמא הטעם הוא שבמקרים כאלה נמסרו קטע התפלה והפיוט כאחד). ברנה... זה צור ישענו... מלך צור ישראל וגואלו' במעריב למועדים; 'בגלל אבות 'לאחר פיוט של גאולה; 'והחיות ישורר' (שבמקום 'והאופנים') לאחר פיוט של אופן, 'אמת ויציב' לפני 'זולת'.

ז קבע שנתארכו וגדלו מאד בגלל תוספות פיוטיות ששולבו בהן, כגון ברכות קריאת ברכות המסגרת של 'פסוקי דזמרא' (ברוך שאמר, ו'נשמת כל חי'). ואין זה קובע כאלה נאמרות בכל המנהגים או חסרות בחלק מהן. כלל גדול הוא: כשם ששיגאה זח התפלה ונמצאת בנוסח כל המנהגים אינה חדלה בכך להיות שגיאה, כך גם קטע המנהגים במקום מסויים אחד בתוך התפלה עדיין לא מוכח עליו שכאן מקומו המקורי.¹¹ וינינו קטע שחשוד כשלעצמו שהוא תוספת, הרי חסרוננו בחלק מן המנהגים יכול ה נוספת שקטע זה נוסף במאוחר. אך בזה לא קבענו דבר על עצם זמן חיבורם או ל קטעי התוספות והקטעים הכפולים, שהרי ייתכן מאד שהקטעים עתיקים ושהם באים

ה, בדרך הגיונית, לברכה ארוכה: 'בא' אמה נאמן בבריתו וקיים במאמרו בא' זוכר הברית בכ' המבורג 86 דף כ"ב א') - וכן הברכה 'רופא כל בשר' (שם דף ס' ב'); 'הילכך נמרינהו לענין מודים דרבנן (סוטה דף מ' א').

ק, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ע' 31 הערה 8.

צדתי בהגדה של פסח ותולדותיה, ע' 33 הערה 13.

MGWJ כרך 83 (1939) ע' 145 ואילך.

ועינות ט' (תשכ"ח), ע' 549.

ה מזה שבמשפט ויכולם מקבילים עליהם עול מלכות שמים זה מזה הן בלתי מובנות, ואעפ"י זה בכל המנהגים יש למחקן. ואמנם יודעים אנו היום שמקורן בנוסח מקביל 'זה מזה מקבילין' דור ר' סעדיה גאון (ע' לו) ובקטעינגיזה (ע' פליישר, תרביץ ל"ח (תשכ"ט) ע' 267 והערה 46

ממקורות מוסמכים. לדוגמא: ה'קדושה' שבברכת יוצר היא בודאי עתיקה, אך אין כל ספק שהנוסח שלפנינו היא תוספת לעיקר ברכה. הקטעים מתקופת התלמוד והגאונים שנמצאים בסדורי התפלה היום הם רובם ככולם יצירות ספרותיות הניכרות בבחירות ע"י אופיים הפיוט; דהיינו ע"י מקצב מסויים, מספר מלים שווה או שוויון במספר הרמות והשפלות. מאידך אין אנו יכולים לתפוס בודאות מה שקדם ליצירות אלה, נוסחים מקבילים וטופסי תפלה עתיקים, שמא פשוטים יותר, שניסוחם לא נשמר בידינו. ויצירות שבידינו לאחר שנבחרו לסדר התפלה ע"י הקהלות או ע"פ פסקי גדולי ההלכה לא תמיד נשארו בצורתם המקורית; יש והמתפללים הוסיפו תוספת קטנה, יש שגרעו, ופעמים גונו את לשון קטע התפלה. על שינויים כגון אלה יש בידינו הוכחות גם מתקופות מאוחרות יותר.

ויש שניתוח סגנוני חושף לפנינו תוספות מאוחרות. יש ברכות בעלות תוכן מסויים ומבנה שנוספו בהן קטעים הסוטים מנושא הברכה. והרי דוגמאות: הזכרת שבת בברכת יוצר או הזכרתה בברכת 'מגן' שבעמידה (לפי סדר ר' עמרם גאון); הבקשה על קיבוץ גלויות ('והביאנו לשלום...') או הקטע 'כי בשם קדשך...' בברכת אהבה רבה, 'סומך גופלים ורופא חולים ומתיר אסורים ב"מחיה', 'והסר ממנו יגון ואנחה' ב'השיבה שופטנו', התוספות שבעמידה לעשרת ימי תשובה 'זכרנו', 'מי כמוך', 'זכור רחמך', 'וכתוב', 'בספר חיים' (וקטע זה עצמו מורכב כנראה משני חלקים 'בספר חיים ברכה ושלום ... נכתב' - נזכר וניכתב לפניך ... לחיים טובים ולשלום'); 'אור חדש' וכו' שבסוף ברכת יוצר; 'אל חי וקיים תמיד...' שבברכת אהבת עולם במעריב לפי מנהג אשכנז; פניות כגון 'אלהי עולם ברחמך הרבים רחם עלינו' או 'אבינו אב הרחמן רחם עלינו' במקומות לא מתאימים. על תוספות כאלה היו חלוקות דעות פוסקי ההלכה בתקופות שונות.¹² ושמא לעתים מקורן של התוספות בתפילות ספונטניות של המתפללים אשר רק לאחר זמן הוכרו כחלק מן תפלת הקבע, ולפי דרכנו למדנו שבתקופות אלה גבר כח המנהג' על פסק ההלכה.

בוזה לא תמה ההתפתחות הפיוטית בתוך תפלות הקבע. בתקופות שקדמו הרבה לימי הפייטנים בעלי השם הידועים לנו נוצרו עיבודים פיוטיים לקטעי תפלה אשר תפקידם לא היה, כבתקופות מאוחרות, להשתלב בין חלקי תפילות הקבע, אלא להיאמר במקום קטעי תפלות הקבע. עם גלויי קטעי הגניזה נוספו לנו דוגמאות רבות ל'ברכות מפויטיות' מכל הסוגים: מעריבים¹³, יוצרות¹⁴, ברכות של יחיד כגון ברכת המזון¹⁵ וכיוצא בזה. באלו יש לכלול גם את ההרחבות של מעריב בליל שבת ובמוצאי שבת¹⁶ ששרדו לנו במנהגים מיוחדים. מדוגמאות אלה גם נוכל ללמוד על דרך שילוב התוספות הפיוטיות לברכה המקורית: דרך הפייטנים הקדומים היתה להחזיק "בברכה" וב"חתימה", להשמיט את שאר דברי התפלה ולתת במקומם את הפיוט שחיברו לכבודו של היום. בתקופה מאוחרת יותר שינו מנהג זה: תפלת הקבע נאמרה בשלמותה, והוסיפו את הפיוט בין חלקי

12. לדוגמא: ר' עמרם גאון מתיר לומר 'ורצה והנחיל לבני ישראל שבתות למנוחה למען שמו באהבה' בברכת מגן, אך שאר הפוסקים אוסרים. על התוספות של עשרת ימי תשובה יש מחלוקת בין הגאונים (ע"י שבלי הלקט, מהד' בובר דף י"ג א', מהד' מירסקי ע' 210. ספר העתים ע' 252. שערי תשובה סי' קנ"א. מחזור ויטרי ע' 362 ואילך), אך לבסוף נתקבלו בכל המנהגים. 'אור חדש...' נדחה ע"י גאונים וגם רש"י. הרא"ש קבע לאמרו, ועד היום הדבר שרוי במחלוקת. על 'אל חי וקיים...' ע"י טור א"ח רל"ו.

13. מאן, HUCA כרך II ע' 307-308, א. שכטר, Studies in Jewish Liturgy ע' 109.

14. ע"י החומר הרב שהביא ע. פליישר, תרביץ ל"ח (תשכ"ט) ע' 266 ואילך.

15. ע"י מה שהבאתי בהגדה של פסח ותולדותיה, ע' 88. א. שכטר ע' 113.

16. סדרור ר' סעדיה גאון ע' קי. קבנ. לליל שבת (חוץ לברכה השניה) גם במחזור רומא.

כ"ה הקבועה¹⁷. מאז נהגו הפייטנים להוסיף לפיוטיהם מלות קישור ששימשו כמעבר מן הפיוט הברכה. נזקקנו לדון בעניינים אלה, כי הם פתח להבנת מבנה התפלות של הימים הנוראים¹⁸.

בית

ופלת ערבית פותחת ב"ברכו", ואח"כ באות שתי ברכות שלפני קריאת שמע, ק"ש, ושתי ברכות אחרות. מבנה הברכה השלישית אינו פשוט: לאחר ההצהרה "אמת ואמונה" (ברכות דף י"ב בא הפיוט "הפודנו מיד מלכים" אשר כולל בתוכו הזכרת יציאת מצרים, מכת בכורות וקריעת סוף בהתאם להלכה שבתלמוד (תוספתא ברכ' ב' א', ירו' ברכ' א' ט' דף ג' ד')¹. הברכה חרונה באמרה בלילי שבת ויו"ט בימים קדמונים רק עד "ופרוס עלינו סוכת שלומך", וכאן ה' החתימה "הפורס סוכת שלום..."² בתקופה מאוחרת יותר נהגו לסיים את כל הקטע בכימי חול, ונ' שרצו לחתום ב"הפורס סוכת שלום" צריכים היו לחזור ולומר "ופרוס עלינו". לאחר הברכה ים – ללא הקדמה או הסבר – פסוקי מקרא של שבת ויו"ט (בשבת אומרים שמות לא טזיז; אש השנה אומרים לפי כמה מנהגים ויק' כג ד, ובמנהג אשכנז רגילים לומר תהל' פא דה³. "כ נאמרת תפלת העמידה.

ופלת העמידה של שבתות וימים טובים היא כידוע "תפלת שבע" ברכות: שלש הראשונות לש אחרונות הן כשל העמידה בימות החול, וכיניהן קבועה ברכת "קדושת היום" הנזכרת כבר שנה (ר"ה ד' ה'). גם לקדוש על הכוס נקבעה "ברכה על היום" (ברכות ח' א', פסח י' ב'). פים היינו שגם כאן וגם כאן יש להזכיר את טעם השבת או המועד ולהודות על תקנתם, ואמנם הוא ב"קידוש". אך לגבי "קדושת היום" שבעמידה נקבע בתלמוד במפורש שיש לומר "קדשנו צותיך", שהיא בקשה על הנחת השבת או המועד את העם, וכך נקבע הדבר לדורות בכל המנהגים. פלות השבת (ולמעשה גם למועדים)⁴. אך התפלות המסורות לנו שמרו בכל זאת קטעים ובהם יאה על תקנת השבת עם הזכרת בריאת העולם או מתן תורה ("אתה קדשת", "למשה צוית",

ע"י פליישר, שם ע' 274 הערה 63.

. היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ע' 46 ואילך, הולך בדרך אחרת לגמרי בדונו על העניינים הנ"ל. לדעתו אי אפשר להשתמש בדרכי הניתוח הפילולוגי לגבי טקסטים של תפלה. דעתו היא שכל התפלות כולן נולדו ספונטאנית, ממילא לא היה מעולם בנמצא נוסח קבוע של תפלות. כן הוא קובע שאין נוסח קצר של תפלות מסוימות קדום לנוסח ארוך, כי מיסודות לשון התפלה הוא שהיא כוללת הכפלות וחזרות, ובמיוחד כשמדובר ביצירות הימנוניות. על כך יש להשיב: איש אינו מכחישי שיש ניסוחים מקבילים בעלי אורך שונה של תוכן תפלה אחד, וגם איש אינו מבטל ערכו של נוסח זה או אחר בקבעו שיש נוסחים שונים. אך מה שנמצא בסידורים שלנו כולל בעיקר יצירות ספרותיות, וכל יצירה ספרותית ניתנת לניתוח ולבדיקה לפי כללים פילולוגיים. ולא עוד אלא שלגבי הטקסטים של התפלה יש בידינו לחשוף שינויים שנעשו בהם ע"י המתפללים, וכשם שמתגלים לנו קיצורים וחסורים שבאו לטקס-טים בשונה או במכוון, כך מוצאים אנו במקרים רבים שחיברו קטעים שונים ואמרום כאחד, ועוד יש לומר שמסקנות רבות של ניתוח פילולוגי בקטעי התפלות הוכחו כנכונות ע"י מה שנמצא בתגליות של טקסטים עתיקים.

לפי מנהג א"י הקדום אמרו במקום זאת "אמת ויציב" עד "אין אלהים וולתך" והשלימוהו ע"י פיוטים כגון "אתה הכית כל בכור..." "אתה אלהינו רחום בך נרחם" (מאן, HUCA כרך II, ע' 307. 308).

כך הוא במחזור רומניא בלבד.

הפסוקים נחשבו בעיני כמה מחכמי ההלכה להפסקה, והתנגדו לאמירתם. הם אינם נהוגים בא"י. בבלי פסח' דף ק"ז ב' א"ר זירא דקידושא אשר קדשנו במצותיו וצונו, דצלותא קדשנו במצותיך, מיט דרמתי נינהו. הנוסח "קדשנו במצותיך" נמצא בכל הטקסטים הארצישראלים והבבליים בתפלת השבת.

ומאהבתך⁵, ועל נתינת המועדים עם הזכרת בחירת עם ישראל ("אתה בחרתנו..."). ובמנהג א"י הקדום באמת נסתיימה הברכה בכקידוש "כי בישראל עמך בחרת ואותנו קידשת, ויום... הזה באהבה ושמחה הנחלתנו. בא"י מקדש... כל זה מוכיח שגם כאן אוחדו בתפלת הקבע שלנו נוסחים עתיקים שונים. לתפלת המועדים נוסף עוד קטע "או"א יעלה ויבא⁷, ושמא לידתו היתה ב'זכרונות' ואח"כ הותאם בדרך פשוטה למועדים השונים⁸.

מבנה תפלת המוסף מסובך עוד יותר. עיקרה – בכל הנוסחים – פסוקי קרבנות המוספים, כנראה הקדימו להם בימים קדומים את המשפט "ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף"; משפט זה נמצא בשינויים ("ותרצה לפניך את תפלת עמוסיך כתמידי יום וכקרבן מוסף") בכמה מנהגים במקום אחר בברכת היום⁹. אך בנוסחים הנהוגים כיום באה לאחר הפתיחה "אתה בחרתנו", הנזכרת לעיל, בקשה על בנין בית המקדש ("מפני חטאינו"), ובשלש הרגלים נוסף – לאחר הזכרת קרבנות המוספים – קטע אחר ("או"א מלך רחמן") ובו בקשה לחידוש העליה לרגל. אך גם בקטע זה יש בקשה לבנין בית המקדש (בנה ביתך ככתחילה וחונן מקדשך על מכונו / והראנו בבנינו ושמחנו בתקנו / והשב כהנים לעבודתם...), ולכן גם כאן לפנינו אחד של טקסטים מקבילים.

תפלת העמידה של ראש השנה בנויה במתכונת תפלת שאר המועדים. במקום "והשיאנו"¹⁰ אומרים "מלך על כל העולם כולו..." (במנהג א"י הקדום אמרוהו גם בשאר החגים)¹¹. בברכה הראשונה, השנייה, הששית והשביעית מוסיפים בכל המנהגים את הקטעים שנזכרו לעיל ("זכרנו", "מי כמוך", "וכתוב", "בספר חיים") בהתאם לפסקו של רב עמרם גאון. בברכה הששית יש תוספת שנייה "זכור רחמין וכבוש כעסך...". במנהג צרפת נהגו לאמרה ב כל תפלות עשרת ימי תשובה, אך כיום היא נהוגה אצל האשכנזים – ורק במנהג אשכנז המזרחי (פולין) – בחזרת הש"ץ בלבד בתפלת מוסף של ר"ה ובכל תפלות יום כפור; במנהג אשכנז המערבי אינה נאמרת כלל. בקהלות צרפת היה נהוג לומר בתפלות הימים הנוראים "ושם נעבדך ביראה כימי עולם וכשנים קדמוניות. בא"י שאתך לבדך ביראה נעבדך במקום "ותחזינה עינינו... בא"י מחזירי שכינתו לציון", והוא ע"פ מנהג א"י הקדום. במנהג אשכנז נהגין כך בשעת נשיאת כפיים בלבד, אע"פ שאין ביניהם כל קשר. והיו קהלות בהן אמרו בכל התפלות את הנוסח הקדום לכל הברכה, דהיינו החל ב"ותערב". – מנהג כללי היה לומר בברכה האחרונה את החתימה "עושה השלום" (הידועה ג"כ במנהג א"י הקדום) בכל תפלות עשרת ימי התשובה, אך בתקופות מאוחרות התנגדו למנהג זה גדולי הלכה¹².

"קדשנו" גם במועדים, חוץ למחזורי רומא ורומניא, בהם חסר "קדשנו" ביום כפור, ושמא מקור החסרון הוא במנהג א"י הקדום.

5. במחזור רומא ובמנהג א"י הקדום: "ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש... במחזור ספרד במוסף: "למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושמור".

6. הטקסטים אצל אלבוגן, MGWJ כרך 55 (1911), ע' 439, 440, 443, 444, 445, 587.

7. במנהג א"י הקדום נאמר "יעלה ויבא" גם במוסף, ע"י מסכת סופרים י"ט ז'. אלבוגן, שם ע' 444, 445, 587.

8. הוא משמש כידוע גם כדי להזכיר את המאורע בר"ה ובחול המועד בתוך העמידה של ימות החול.

9. בסדר ר' עמרם גאון (דף מ"א ב' מהד' קורנול) ובמחזור רומא לפני החתימה; במחזור רומניא בסוף הקטע "ומנחתם".

10. אך במנהג א"י אמרו והשיאנו גם בר"ה (אלבוגן, שם ע' 443), וכן הוא במחזור רומא (שבלי הלפט דף קל"ה א' [בובר]). רוב הפוסקים קבעו שלא לאמרו בר"ה וביור"כ שלא מענינם הוא לומר "את ברכת מועדיך לחיים ולשלום לשמחה ולששון", כגון מחזור ויטרי ע' 360.

11. אלבוגן, שם ע' 437, 439, 587.

[illegible]

גלגולו של נוסח התפלה בעמידה בליל שבת

מאת
יצחק (אריק) זימר

מעקב אחר השתלשלות נוסחאי התפלה משך הדורות הוא, בין היתר, כלי עזר להבנת התפתחותה ההיסטורית של המסורת היהודית בכללותה. למרות שהמחקר בתחום הזה, היורד לפרטי פרטים, הגיע למימדים של "מים שאין להם סוף", והחומר המצטבר מדהים, מכל מקום אפילו פרט קטנטן אחד עשוי לפתור תעלומות ויבהיר לנו סתומות רבות. למה הדבר דומה? לנקב קטן שיכול להפיץ אור גדול למרחקים. הבה נעיין איפוא בפרט כזה בתפילת ליל שבת, נעקוב אחר השתלשלותו ונציין משמעותו ההיסטורית.

בברכה הרביעית של תפילת העמידה בליל שבת ישנם שני נוסחים. הראשון, שכנראה הוא הקדום: "ומאהבתך ה' אלקינו שאהבת את עמך ישראל ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלקינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה לגדולה לקדושה למנוחה ולהודאה ולאות ברית ולתת לנו ברכה ושלוש מאתך". השני הוא הנוסח המקובל והידוע ברוב סידורי התפילות: "אתה קדשת את יום השביעי לשמך תכלית שמים וארץ וברכתו מכל הימים וקדשתו מכל הזמנים"¹. ההמשך של שני הנוסחים הוא, כנראה, אחיד (חוץ משינויים קלים): "או"א רצה (נא) במנוחתנו קדשנו במצוותיך וכו'" עד חתימת הברכה: בא"י מקדש השבת. ברם, גם בסיום שלפני החתימה ישנם שני נוסחים. האחד, שגם הוא כנראה קדום: "וישמחו כך (כל) ישראל אוהבי שמך"; ואילו השני: "וינתו בו ישראל מקדשי שמך".

לכאורה קיימת התאמה בין הרישא והסיפא של שני הנוסחים: הסיים "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך" הוא מעין הפתיחה של הנוסח "ומאהבתך" וסיים "וינוחו בו ישראל מקדשי שמך" הוא גם מעין הפתיחה וגם מעין החתימה של נוסח "אתה קדשת... בא"י מקדש השבת". ואכן, בקטעים של סדורים קדומים, כנראה ארצי-ישראליים, מתוך "הגניזה", נמצא הנוסח הראשון גם בפתיחה וגם במעין הפתיחה לפני החתימה: "ומאהבתך... וישמחו בך ישראל אוהבי שמך"². ואולי ניתן להסביר שלנוסח הקדום הזה ישנו גם מעין החתימה.

1. הנוסח ההוא נמצא בסידורי אשכנז, מזרח אירופה, ספרד, צפון אפריקה, רומניה, פרס. יוצא מן הכלל הוא איטליה כפי שיצוין להלן.
2. ראה: J. Mann, Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service, HUCA, 2 (1925) p. 312; ש' אסף, חוררתן של גאונים וראשונים, מספרות הגאונים (ירושלים, תרצ"ג), עמ' 77; מ' מרגליות (בעזרת י' תא-שמע) הלכות ארץ ישראל מן הגניזה (ירושלים, תשל"ד), עמ' קמ"ו; ע' פליישר, תפילה ומנהגי ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה (ירושלים, תשמ"ח), עמ' 27 (הע' 31). ולולא דמסחפניא סבורני שבפומבדיתא הנהיגו לומר הנוסח הזה. בבבלי פסחים ק"ד, א נחלקו רב יהודה אמר שמואל, האומר שהמבדיל צריך שיאמר החתימה סמוך לחתימתו, ואמוראי פומפדיתא שסבורים שהוא צ"ל מעין פתיחתן

ללגולו של נוסח התפלה בעמידה בליל שבת

קסג

והחתימה בארץ ישראל היה, בא"י מקדש ישראל ואת השבת. הרי נוסח "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך" הוא גם מעין החתימה של הברכה כי היא מזכירה גם את ישראל ולא רק את קדושת השבת.³ מכל מקום הנוסח הזה מצא את דרכו לסדר רב עמרם גאון ואחריו לסידור רב סעדיה גאון.⁴ קדמותו של הנוסח "ומאהבתך" מושרשת בתוספתא: "אמר ר' אלעזר בר צדוק אבא היה מתפלל תפלה קצרה בערבי שבתות ומאהבתך ה' אליקינו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אליקינו את יום השביעי הגדול והקודש הזה באהבה". הרי כבר התנאים התפללו ערבית של שבת בנוסח הזה.⁵ נמצינו למדים, שהנוסח הקדום בליל שבת, כנראה בא"י, היה ומאהבתך... אוהבי שמך בא"י מקדש השבת". ונב' קרבנ' ונב' מנחמ' כ"ג ס"א/ע' כ"ד מנח' בתי י"א/א' ונב' ר"ה ס"ה/א'

הנוסח השני, "אתה קדשת... מקדשי שמך בא"י מקדש השבת", לא נמצא במקורות הקדומים. אף-על-פי שהוא נמצא כנספח ל"ואהבתך" בסדר רב עמרם גאון זו היא תוספת מאוחרת.⁶ הראשון שמזכיר אותו, כפי מיטב ידיעתי, הוא ר' יהודה ב"ר ברזילי אלברצלוני

סמוך לחתימתו. נמצא, איפוא, לפי הפומבדיחאים ניתן לומר ומאהבתך... אוהבי שמך בא"י מקדש השבח כי לפי רב יהודה (כנראה מסורת סוראית) ישנו צורך לסיים מעין החתימה שהוא "מקדשי שמך".
3. ראה ש' אסף, מסדר התפילה בארץ ישראל, ספר דירנבורג, עמ' 126. תודתי לפרופ' ע' פליישר להארה הזאת. אגב הגהותיו של אסף שם צריך לחקן במקום "מקדשי שמך" ל"אוהבי שמך" שהוא הנוסח הא"י הקדום.

סדר רב עמרם גאון (מהדור גולדשמידט, ירושלים תשל"א), עמ' ס"ג. (בכת"י בודלי אוקספורד עמ' 1095
של סרע"ג ישנה תוספת של אתה קדשת, ולפי גולדשמידט הוא טופס נוסף שהועתק ממנה אחר). ראה גם:
Tryggve Kronholm, Seder R. Amram Gaon, pt II: Order of the Sabbath Prayer (Lund, 1974)
pp. 22–42: סדור רב סעדיה גאון (מהד' דודזון, אסף, יואל, ירושלים תש"א), עמ' קי"ב (עפ"י כת"י
אדלר). עפ"י כת"י בודלי, אוקספורד מס' 1096, עמ' 85 לא נזכרו הסיימים הנ"ל כ"א: "והנחילנו באהבה
ורצון שבתות קדשך בא"י מקדש השבת".

5. תוספתא (מהד' צוקרמאנדל). ברכות, ג', 11. ראה גם ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות פ"ג, עמ' 35.
מס' 38. מעניין לציין שאולי הכוונה ל"תפלה קצרה" היא לנוסח אחר של ברכה מעין-שבע בליל שבת, ראה: Joseph Heinemann, One Benediction Comprising Seven, REJ, 125 (1966), pp. 101–111.
6. על הדיונים בהוספות לס' רע"ג ראה ר' צימלס, "לשאלת ההוספות בסידורו של ר' עמרם גאון", סיני, י"ח (תש"ו), עמ' שסב–שעג. והביבליוגרפיה שצויינה בהע' 1. ד' גולדשמידט סדר רב עמרם גאון, מבוא. תוספת אחת קדשת נמצאת בכת' אוקס' שהיא על פי מסורת צפון צרפת. הנחה זאת הולמת את הנוסח של הצרפתים כפי שנראה להלן.

ברצוני לציון תופעה מעניינת בהקשר לעניין. יש דיון בין הגאונים ואחריהם הראשונים אם אחד טעה והתפלל של חול כשבת חייב לחזור על תפילתו. בסרע"ג צוין "והכי אמר רב משה גאון יחיד שטעה בליל שבת ולא התפלל ומאהבתך כיון ששמע מש"ץ מגן אבות בדברו... יצא". וכן צוין גם בס' העתים וגם בספר המנהיג. מאידך בספרי דבי רש"י נאמרו הדברים כו"ל: "והכי אמר רב משה גאון יחיד שטעה בליל שבת ולא התפלל אחת קדשת כיון ששמע משליח ציבור מגן אבות... יצא...". ראה: מחזור ויטרי (מהד' הורוויץ) עמ' 83. ס' הפרדס לרש"י (מהד' צהרנרייך) עמ' ש"י. סדור רש"י (מהדור' פריימאן) עמ' 242. אחרים עקבו הסמ"ג עשין, ס' י"ט, ואחריו המרדכי ברכות, ס' פ"ח ולבסוף הטור או"ח, ס' רס"ח. הרי כל חכמינו אשכנז מציינים נוסח התפילה "אתה קדשת" בשם רב משה גאון, אע"פ שנוסח המקורי של דברי הגאון הנ"ל היה "ובאהבתך". משמע לכאורה שמעתיקי ספרי דבי רש"י (ואולי גם מחבריהם) החליפו הגירסא

מאגליהם ולא שפלו ורמזו אל מאגן דוד

בספר העתים. הוא מצייץ: "ויש נוהגים לומר אתה קדשת ויש שנהגו לומר ומאהבתך וזה דוקא וכן כתבו רבוותא בחבוריהן ומאהבתך. ואע"ג דמאן דאמר הכי ומ"ד הכי יצא י"ח קרוב להיות ומאהבתך חובה יותר מאתה קדשת מפני שהזכר ומאהבתך בתוספתא... מתחזי לן מכלל הברייא לפי צרכנו דמנהגא בימי חכמים בליל שבת ומאהבתך"⁷. אנו למדים ממנו שוב על קדמותו של הנוסח "מאהבתך"; על כן על עדיפותו על השני. יתירה מזו, הוא אומר כי הנוסח הזה נמצא בכתבי הרבנים ובחיבוריהם שלפניו (כנראה סרע"ג וסרס"ג) ואי לכך יש לו זכות קדימה. אעפ"י כן כשהוא לא שולל האפשרות שהנוהגים להתפלל הנוסח "אתה קדשת" יצאו ידי חובתם, הוא מצביע למעשה כי הנוסח השני נשתרש אצל חלק ניכר מיושבי ספרד.⁸ המנהג הכפול מצא לו הדים גם בתפוצות אחרות. הא לך דברי ראב"ן הירחי בחיבורו "המנהיג": "ועומדין בתפ" ואומ' אבות וגבורות וקדושת ה' ומאהבתך ה' אלוקיך שאהבת וכו' והנחילנו שבתות וגו' או"א ביסוד העמרמי. ויתכן יותר מנהג צרפתי ופרובינצ' לומר אתה קדשת את יום השביעי לשמך תכלית שמים וארץ..."⁹. הוא מעיד לפנינו שהמנהג בצרפת ובפרובאנס הוא לומר אתה קדשת ועל כן הוא מעדיף הנוסח הזה על הנוסח הקדום של רב עמרם גאון. בצרפת כנראה נטשו את הנוסח הקדום תמורת הנוסח השני כי רצו לצרף את פרשת "ויכולו" לתפילה על פי מאמרי האמוראים המחייבים לאומרה בליל שבת (בין ביחיד בין בצבור)¹⁰. ברם, באיטליה אנו עדים לאמירת הקדום. הנה לך עדותו של ר' צדקיה ב"ר אברהם בספרו "שבלי הלקט": "יש מקומות שנוהגין לומר בתפילת לחש אתה קדשת ויש בה ויכלו ומנהגינו לומר ומאהבתך כדאיאת בתוספתא דברכות וכו'".¹¹ המקומות שעליהם הצביע הם כנראה צרפת ופרובאנס אשר השפעתם חדרה לאיטליה בתקופת בעלי התוספות.¹² אעפ"כ המנהג הקדום עדיין נקוט בידי יהודי איטליה. עדות נאמנה אחרת

בסרע"ג בכדי להתאים אותה לנוסח שהם — האשכנזים — כבר היו רגילים לומר בתפלתם.

7. ר"י אלברצלוני, ספר העתים (מהדור' שור, קראקא, 1902) צמ' 174.
8. כך למשל, הוא הנוסח בסדר התפילה להרמב"ם (מהדר' גולדשמידט) צמ' 202.
9. ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ס' המנהיג (מהדור' רפאל) ח"א, צמ' קלו.
10. בבלי, שבת קי"ט, ב. ראה ר' אהרן הכהן מלוגיל, ס' ארחות חיים (ירושלים, תשט"ז), צמ' קלה, סי' ד"ה, אחרי שמביא מאמרו של רב ואיתימא ר' יהושע בן לוי יחיד המתפלל בע"ש ואומר ויכלו כאלו מעיד על מעשה בראשית הוסיף: "למדנו שבתפלה צריך לומר ויכלו בתוך אתה קדשת כ"כ הבעל התרומה [ר'] ברוך ב"ר יצחק מוורמיוז, ס' התרומה, ווארשא, תרנ"ז, צמ' 187] והר' נתן והר' יהודה בר יקר והרבה אחרים זצ"ל". ברם, לא כל הראשונים השלימו עם צירוף כל פרשת ויכלו לתפילה. ר' אלעזר רוקח בפירושו לתפילה סבור שיש לומר רק מפסוק ויברך אלקים את יום השביעי וגו' בלבד ולא להוסיף כל פרשת ויכלו. ראה כת"י אוקס' 1204 (מלכת"י מס' 16604) דף קל"ד, א; קל"ה, ג. וראה גם כת"י בריטיש מוזיאום מס' 653 (מלכת"י מס' 6091) ששם ליוו דבריו סידור שנוכר במפורש כל פרשת ויכלו. ר"א סבור שהאומרים כל הפרשה "הבל יצפה פיהם". ראה א"א אורבך (מהדיר), ס' ערוגת הכובש ח"ד, צמ' 106-107 וגם מאמרו "לקטים מספרי דבי רש"י", ספר רש"י (מהדר' מימן, ירושלים, תשט"ז) צמ' שלו. וראה הרא"ש, שבת, פ' כל כתיבי, סי' ה שמביא קיצור הנוסח הנ"ל בשם "בסדר חפלות קדמונים".
11. שבלי הלקט, מהדורת מירסקי (ניו יורק, תשכ"ו), צמ' 285. וראה גם תניא רבתי (ווארשא, תרל"ט), צמ' 38.
12. היחידי בין חכמי אשכנז שמצאתי הרומוז לאמירת שני הנוסחים הוא הראב"ה (מהדור' אפסטייצר) ח"א, צמ' 23, 242.

למנהג האיטלקי היא באחד הדפוסים הראשונים של הסדור על פי מנהג רומא בשנת ר"ס
בערך, שבו אנו מוצאים את הנוסח "ומאהבתך"¹³.
אע"פ שבצרפת ובפרובאנס התקבל הנוסח "אתה קדשת" לא היתה הסכמה מליאה
בסיום הברכה מעין החתימה. ר' אהרן הכהן מעיד על כך¹⁴:

ואומר וינחו בו כל זרע ישראל וי"א וינחו בה ושניהם נכונים כי ימצא שבת לשון זכר ולשון נקבה... וי"א שלענין חתימה של שבת צריך להזכיר בה מעין הברכה ואין לומר וישמחך בך דלא שייך שמחה אלא ביי"ט אלא יאמר והנחילנו באהבה וברצון שבת קדשך בא"י מקדש השבת ויש מי שאומר וינחו בו ישראל מקדשי שמך ואין לומר אוהבי שמך לפי שצריך לומר מעין חתימה סמוך לחתימה וכן הלכתא. וי"א כי לעולם יאמר אוהבי שמך ומעין חתימה שצ"ל כבר אמר שבת קדשך. ופוק חזי מה עמא דבר.

מדבריו נשמע שהוא לא היה מודע כנראה שישנו גם נוסח אחר (ומאהבתך), וכל הדיון ההלכתי בנוי על אמירת "אתה קדשת" בלבד. אבל אם נקח בחשבון שהיה נוסח קדום (שהוחלף) אשר קבע בכיכול את סיום הברכה מעין הפתיחה, אזי מובן למה ישנם עדיין האומרים "אוהבי שמך" בסופה של הברכה. מכל מקום, דבריו מצביעים על שלל נוסחים. אף אם כי הוא נוטה לנוסח אחד אין הוא מכריע חד משמעית להעדיף אותו נוסח, וסיים שמנהג הצבור יקבע הנוסח.

ואכן, בדיקת סידורים בכתבי יד קדומים ומאוחרים משקפת עדותו הנ"ל בדבר א־האחידות בנוסח הסיום. ברם, כאשר מסווגים אותם לפי עדות ותפוצות מתגלים קווים מסויימים. בבדיקת כת"י אשכנזים, נמצא שרוב הסידורים קובעים "מעין החתימה" של הברכה בנוסח "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך"¹⁵. סידורים אשכנזים שנכתבו במיוחד בצרפת מציינים שינוי מן האשכנזים ונוסחם: "וינוחו בו כל ישראל אוהבי שמך"¹⁶. רצוי לציין סידור ומחזור צרפתי שנכתב בשנת ג'ב(1292) אשר קובע נוסחים שונים לליל שבת ולשחרית בשבת. ליל שבת הנוסח הוא "וינוחו בו כל ישראל אוהבי שמך בא"י מקדש השבת". בעמידה לשחרית הנוסח הוא "והנחילנו... באהבה וברצון שבת קדשך בא"י מקדש

13. סידור רומי, איטליה, ר"ס (בערך), בית המדרש לרבנים (להלן: ביהמ"ל) ניו יורק, Goff. Heb 123 [צילום בבית הספרים הלאומי, ירושלים, [Fi 2328].
14. ס' ארחות חיים, שם, ס' ו-ח.
15. מחזור ורמיוז שנת ל"ב (צילום כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים 781/1⁴⁰ Heb, חשמ"ו), עמ' 7 (45) [עמידה לשחרית]. בודלי, אוקס' מס' 1105 (מלכת"י, מס' 17710), מאה הי"ד. בודלי, אוקס' מס' 1116 (מלכת"י מס' 17722), מאה י"ג—י"ד. בודלי, אוקס' מס' 1109 (מלכת"י 17715), מאה הי"ד. מאידך בודלי, אוקס' מס' 2284 (מלכת"י מס' 20976), מאה י"ד מציין לעמידה בשחרית: "וישמחו בך כל ישראל מקדשי שמך". ביהמ"ל, ניו יורק, מס' Mic 4071, מאה ה"ו. ביהמ"ל נ"י, מס' Mic 4097 c, קרימונה 1578. ביהמ"ל, נ"י, מס' Mic 4524 1551. הנוסח בסידור צרפתי קדום הוא: "וינחו בו כל ישראל אהבי שמך" כת"י בודלי מס' 133 (מלכת"י מס' 39535), דף 81 א.
16. כת"י בודלי, אוקס' מס' 1119 (מלכת"י מס' 17725), דף 21, ב'. ביהמ"ל, נ"י מס' Mic 4683.

השבת¹⁷. שינוי זה מצביע, להערכתנו, שהסיום "אוהבי שמך" היה כעין הפתיחה של "ואהבתך" בליל שבת ולכן לא מצא לו מקום בעמידה לשחרית והוא חסר לגמרי. אבל הנוסח במחזור ויטרי בספרות דבי רש"י הוא "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך"¹⁸. גם חסידי אשכנז דגלו בנוסח הזה כפי שצויין בספר חסידים וכפי שמופיע בסידור עם פירושו של ר' אלעזר הרוקח, תלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד¹⁹. (האשכנזי היחידי שחרג מן הכיוון הנ"ל הוא ר' יעקב חזן מלונדרין שקבע שהסיום הוא "וינוחו בו כל ישראל מקדשי שמך בא"י מקדש השבת"²⁰. - א"י חזן מלונדרין, *מאמרים בלשון חז"ל*, כנסת 37).

נטייתם של כת"י ספרדים היתה בדרך כלל לטבת הנוסח "וינוחו בו ישראל מקדש שמך", אע"פ שאין לכך גם כאן הכרעה חד-משמעית²¹. סבורני שר' דוד אבודרהם, המייצג את מנהגי התפילה של קהילות ספרד בדורות מאוחרים של ימי הביניים יכול לשמש לנו כמקור מהימן לנוסח המקובל בספרד. הוא קובע את הנוסח "וינוחו בו ישראל מקדשי שמך"²².

באיטליה, כאמור, נשמר הנוסח הקדום "ומאהבתך". ברם, הסיום כעין החתימה היה "וישמחו בך ישראל מקדשי שמך" בכל התפילות²³. המסורת הזאת מובאת על ידי מחבר "סדר חיבור ברכות" אשר רשם את סדר התפילות הנהוג באיטליה במאות הקדומות²⁴.

17. כת"י ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4460, דף 5 ב, 7 א. ברם בכמה כת"י נוסח צרפת נמצא הנוסח לשחרית כמו הנוסח בליל שבת. לדוגמה: בחדלי 133 (מלכת"י 39535); פרמא 799 (מלכת"י 13738).

18. כת"י בחדלי, אוקס' מס' 1100 (מלכת"י 17706). וראה גם מחזור ויטרי (מהד' הורוביץ) עמ' 143. המחבר הסתייג מן הסיום "אוהבי שמך" כי הוא איננו מעין החתימה לכן הוא שינה את הסדר ובמקום וישמחו כל ישראל [מקדשי] — צ"ל אוהבי שמך, בסוף, הוא ציין והנחילנו... באהבה וברצון שבת קדש בסוף לפני הברכה.

19. ספר חסידים (מהד' מרגליות), סי' תתפ"ב. ראה למעלה הע' 10.

20. ר' יעקב חזן מלונדרין, ס' עץ חיים (מהדור' ברוך, ירושלים תשכ"ב), ח"א, עמ' צא.

21. כת"י פריס 590 heb. (מלכת"י מס' 10550), קטלוגיה, מאה הי"ג: "אתה קדשת... וינוחו בו כל ישראל אוהבי שמך". פריס, 591 heb. (מלכת"י 10551), מאה הי"ג: "אתה קדשת... וינוחו בו כל ישראל מקדשי שמך". ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4601, מאה י"ד-ט": "...וינוחו בו ישראל אוהבי שמך". ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4531, מאה י"ד-ט": "...וינוחו בה כל זרע ישראל מקדשי שמך". נימס 13[4] (מלכת"י מס' 4418), אראגוניה, מאה י"ד: "וינוחו בו כל ישראל אהבי שמך". ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4067, מאה ה"ט": "וינוחו בהם ישראל מקדשי שמך", ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4112: "וינוחו בו כל ישראל אוהבי שמך". הסידורים המאוחרים שנכתבו בידי ספרדים בצפון אפריקה כולם קובעים: "וינוחו בה כל ישראל מקדשי שמך". ראה: ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4345, ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4179: מאה י"ט. ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4222, מאה הי"ט.

22. אבודרהם השלם (ירושלים, תשכ"ג), עמ' קמרמז.

23. ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4110 מאה ה"ט, ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4070 מאה ה"ט (עמידה לשחרית) סידור כפי מנהג רומי, בולוניא, רצ"ז (1537), ביה"מ, נ"י, Mic 4066, מנטובה, 1676. ראה סידור רומא, (הע' 13).

24. Abraham I, Schechter, *Studies in Jewish Liturgy, Seder Hibbur Berakot* (Phila, 1930), p. 122.

ראה שם, עמ' 60 מה שכתב שטר בנושא שלנו.

עדות המזרח בכלל ותימן בפרט הושפעו לרוב ע"י פסקיו וקביעותיו של הרמב"ם. נוסחו של הרמב"ם פתח ב"אתה קדשת" וסיים "וינוחו בם כל ישראל אוהבי שמך". לכן, לא נופתע כאשר התכלאלים יציינו דווקא הנוסח הזה²⁵. ויתכן שחלק מעדות ספרד אשר אימצו את נוסחו של הרמב"ם אף הן הושפעו ממנו. בסוף המאה הי"ד או בראשית המאה הט"ו התחילו כנראה לערער על הנוסח המקובל באשכנז והחליפו אותו עם הנוסח המאוחר. המהרי"ל מוסר לנו מידע על כך באחת מתשובותיו²⁶:

שאלה: — יש שמשנים כשאומר וישמחו בך ישראל אוהבי שמך ואומר מקדשי שמך. והייתי סבור שכדין משנים מאחר דמקדשי שמך הוא יותר מעין החתימה סמוך לחתימה ממה שאומ' אוהבי שמך וחזרתם מקדש השבת.

תשובה: — והמשנה מטבעות הברכות אין דעתי נוחה מהם, דמקדש השבת הוא כל ענייני קדושה בכלל, הן עונג הן שמחה ומנוחה. ומעין פתיחה לא בעינן ומעין חתימה הוא שפיר כדפי', דקדושת שבת הוא נמי שמחה בכלל. ועוד הרי אמרין באהבה וברצון שבת קדשך והיא החתימה באתה יצרת ושבת קדשיך כו'.

מדבריו אנו למדים שהשואל היה סבור שרצוי לשנות את הנוסח הקדום כפי שכבר נעשה על ידי אחדים. המהרי"ל עצמו מצדיק את הנוסח המקובל באשכנז הן מטעמי המסורת ("המשנה מטבעות הברכות אין דעתי נוטה") והן מטעמי הסברא. למרות שלא נדע לנו מי הוא הנוטה להחליף את הנוסח הקיים באשכנז, זיהויו מתגלה ממקור אחר.

נשמע הערותיו המאלפות של ר' אייזיק טירנא בן זמנו הצעיר של מהרי"ל בספר המנהגים שלו: "ורגילין לסיים וישמחו בך ישראל אוהבי שמך, וכן ברוב סידורים. ותימה גדולה היא שהרי אינו מעין החתימה ולא מעין הפתיחה. וגם אין שייך שמחה רק ברגלים. ומצאתי בסידור ישן וגם שמעתי מבקיאם שי"ל וינוחו בו ישראל מקדשי שמך וזהו שפי' מעין החתימה ופתיחה, וכן נראה עיקר". מדבריו מתברר שוב כי רוב הסידורים באשכנז קבעו הנוסח "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך", כפי שהוכחנו בבדיקת כת"י שקדמו לתקופתו וכפי שנקבע בתשובת המהרי"ל. גם תמיהתו אינה חדשה והיא מופיעה בדבריהם של הדנים בנוסחי התפלה. כבר שמענו דברים דומים מפי ר' אהרן הכהן בס' אורחות חיים ובמיוחד בשאלתו של השואל את המהרי"ל. ר"א טירנא מביא סיוע להשגותיו על הנוסח המקובל באשכנז מסידור ישן וגם מעדות של בקיאם ועל פיהם הוא מכריע לשנות הנוסח האשכנזי, באומרו: "וכן נראה עיקר". כנראה הוא הוא בין המצדיקים את השינוי כפי שכבר צוין בשו"ת המהרי"ל הנ"ל.

אכן יש לשאול, איפוא, מה היה טיב הסידור שאליו ר"א טירנא מתיחס ומי היו הבקיאם שעליהם הוא סומך? סבורני כי לאור כתבי היד של הסידורים שבדקנו ניתן לשער שהוא היה סידור ספרדי, והבקיאם שהוזכר היו מומחים במסורת הספרדית או אולי ספרדים

25. ד' גולדשמידט, סדר התפלה של הרמב"ם ע"פ כת"י אוקספורד (ירושלים תשי"ט) עמ' 202. כת"י ביה"מ, נ"י, Mic 1588, תימן, תכלאל, עץ חיים ביה"מ, נ"י, Mic 4512-13, מאה הי"ח. וראה גם סידור נוסח

פרס, בוכרה, מאה ה"ט, ביה"מ, נ"י, מס' Mic 4522. וראה שלמה טל, נוסח התפלה של יהודי פרס, ירושלים. תשמ"א, עמ' 14: "וינוחו בך עמך ישראל כי הם אוהבי שמך בא"ה מקדש השבת".

26. שאלות ותשובות מהרי"ל החדשות (מהד' י" סק) ירושלים, תשל"ז, סי' לד.

עצמם. כבר מאמצע המאה הי"ד אנו עדים לחדירת הספרות הספרדית למערב אירופה ולמזרחה. החל מן הפולמוס על ספרי הרמב"ם בצרפת בשנות השלושים של המאה הי"ג ועד הגירת כמה מחכמי ספרד ופרובאנס לאיזור בוהמיה ובמיוחד לפראג במחצית השנייה של המאה הי"ד ניתן להבחין בהשפעת ההשכלה הספרדית אצל חכמי אשכנז²⁶. סביר להניח שלא רק ספרי פולמוס וחיבורי פילוסופיה כגון מורה נבוכים הגיעו למזרח אירופה אלא גם ספרי הלכה וגם סידורי תפלה²⁷. כיון שנוסח רוב סידורי התפלה של עדת הספרדים בליל שבת היה "וינוחו בו ישראל מקדשי שמך" ניתן לשער שאכן ר' אייזיק טירנא ראה סידור ספרדי ושחח עם בקיאים בנוסח התפילות הספרדי, התרשם מנוסחם וקבל אותו כעיקר המנהג. אולי, ניתן לשער עוד שלפנינו אפיק נוסף ל"מנהג אוסטרייך" אשר חלק על מנהג ריינוס. לא רק מסורת אחרת שכבר היתה קיימת במאה הי"ב וראשית הי"ג, כעדותם של מנהגי ר' אברהם חילדיק²⁸, אלא גם השפעה ספרדית — וזאת עוד טרם הגיעו מגורשי ספרד בשנת רנ"ב לאיזורי מזרח אירופה דרך האימפריה העותמאנית, במאות הט"ז והי"ז.

הדפוסים הראשונים של סידורי התפילה על פי נוסח אשכנז בראשית המאה הט"ז מראים בעליל כי נוסחתו של א' אייזיק טירנא לא נתקבלה²⁹. אפילו בסידור המיועד למתפללי מזרח אירופה שנדפס בפראג בשנת רע"ו נמצא עדיין הנוסח האשכנזי הקדום "וישמחו... אוהבי שמך"³⁰. כ"כ בסידור שנדפס ע"י דניאל בומברג בויניציה בשנת ר"פ נמצא הנוסח האשכנזי הנ"ל³¹. מאידך, בומברג (בשותפות עם אדלקינד) גם הדפיס סידור ספרדי בשנת רפ"ד ושם נשאר נאמן למסורת הספרדית בנוסחו "וינוחו... מקדשי שמך"³².

26. על הפולמוס על ספרי הרמב"ם בקהילות אשכנז ראה: ע' שוחט, בירורים בפרשת הפולמוס הראשון על ספרי הרמב"ם, ציון, ל"ו, עמ' 25–60. י' שצמילר, לתמונת המחלוקת הראשונה על כחבי הרמב"ם, ציון, ל"ד, עמ' 126–144. על השפעת הספרות הספרדית אצל יהדות אשכנז במאה הי"ד ואילך ראה: א' קופפר, יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד–הט"ו, תרביץ מ"ב (תשל"ג) עמ' 113–147, ובמיוחד שם עמ' 118–134.

27. ראה למשל דברי ר' יו"ט ליפמן מילהוין שכתב: "ואני קבצתי בכל מקום כל ספרי מיימוני טובים חקנים שבאו מד' כנפות הארץ וגם מארץ ספרד..." בענין כתיבת ספר תורה עיין ד"ש לוינגר וא' קופפר, תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהוין, סיני, ס' (תשכ"ז), עמ' רנ"ה. וראה דברי קופפר במאמרו: ספר הברית וכתבים אחרים לר' יום טוב ליפמן מילהוין, סיני, נ"ו (תשכ"ח) עמ' של"ב שהעיר שר' שלמה ב"ר יהודה הנשיא הגיע מצרפת הדרומית לארץ אשכנז. "הוא היה משרידי חכמי ישראל אשר ספרי הרמב"ם הוו נר לנתיבותם" (דברי קופפר שם).

28. ראה ש' שפיצר, מנהגי הר"ר אברהם חילדיק, קובץ עלי-ד, ט (י"א), תשמ"מ, עמ' 153–25.

29. וראה מה שכתב ע' פליישר, תפלה ופיוט במחזור ורמיוזא, מחזור ורמיוזא, המבואות (בעריכת בית-אריה) עמ' נד. וראה אחד הסידורים הראשונים בדפוס: תפלות לכל השנה מנהג אשכנז, ר"ן, לערך, ששם הנוסח הוא עדיין וישמחו בך ישראל אוהבי שמך. ראיתי אותו בצילום ב"ס ירושלים Fi 2327.

30. ספריית בית הדין לונדון מס' 161 (מלכת"י מס' 4821). וכן נשאר אפילו מאה שנה לאחר מכן. ראה לדוגמה: תפלות כל השנה במנהג פולין, רייסן פיהם, מערהרין ואשכנז, ויניציה, שצ"ו.

31. וכן בסידור אשכנז, טרין רפ"ה. סידור ר' נפתלי הירץ, ש"ץ בפרנקפורט, טיהנגן, ש"ך. סידור אשכנז, לובלין, של"א.

32. תמונות תחנות תפלות ספרד, ויניציה, רפ"ד, דף קי"ו, ב.

שינוי משמעותי חדר לארצות אירופה בהופעת ההנחיות וההנהגות תפלה של האר"י. האר"י אימץ את הנוסח הספרדי "וינוחו... מקדשי שמך". יתר על כן הוא הקפיד, מטעמים מיסטיים להבחין בסיומה של שלוש התפילות: בלילה בינוחו בה... מקדשי שמך, בשחרית וינוחו בו, ובמנחה וינוחו בהם³³. דברי ר' שבתי סופר מפרמישלס בפירושו לסידור מאמחים ההנחה שלנו. הוא מנמק העדפתו של "וינוחו... מקדשי שמך" מציון טיעוניו של ר"א טירנא וגם נטייתו של רמ"ק בספר פרדס רימונים³⁴. איילךך הסידורים שהופיעו בדפוסים במאה הי"ז כבר מציינים את הדו־ערכיות שפקדה את המתפללים האשכנזים. לדוגמה, בסדר תפילות כל השנה כמנהג פולין רייסן, ליטא, בוהמיה מורביה, שנדפס באמסטרדם בשנת תמ"א צוינו שתי הנוסחאות בצורה זו: "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך (נ"א וינוחו בה ישראל מקדשי שמך)". גם מהדירי סידורים שהוסיפו פרשנותם לתפילות במאות הי"ז והי"ח המשיכו להדפיס שתי הנוסחות זה על יד זה. למשל ר' ישעיה הורביץ, בעל השל"ה, בסידורו "שער השמים" הדפיס שניהם אבל הוסיף בהג"ה בגליון: "אמר המחבר: זאת הנוסחא היא עיקר — וינוחו בו ישראל מקדשי שמך בא"ה, וכן הוא במנהגים (הוא מתכוין לר"א טירנא) וכן הוא בסידור ספרדיים וטעות בסידור אשכנזים והכי נהוג"³⁵. כ"כ ר' יחיאל פייכל הלוי עפשטיין (בעל המחבר "קיצור שני לוחות הברית") במהדורת סידורו הדפיס הנוסח "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך" אבל העיר בשוליים: "דיא בעלי הקבלה שרייבן מאן גיהערט צו זאגן "וינוחו בה ישראל מקדשי שמך" (בעלי הקבלה כותבים שצריך לומר וינוחו בה ישראל מקדשי שמך)³⁶. ברם ר' יעקב אמדין בסידורו כבר הדפיס הנוסח המאוחר (כנראה ע"פ השפעתו של האר"י)³⁷. סידורו של הגר"א כבר לא ציין את הנוסח הקדום בכלל כי אם הנוסח "וינוחו... מקדשי שמך". כ"כ ר' וואלף היידנהיים, המהדיר המפורסם של הסידורים "שפת אמת" ו"שפה ברורה" אשר נתקבלו באהדה ע"י רוב קהילות גרמניה במאות הי"ט והכ' הדפיס רק הנוסח המאוחר בלבד³⁸. הוי אומר שנוסח האשכנזי הקדום הוחלף בהדרגה לנוסח

33. כת"י סידור ע"פ האר"י, איטליה, המאה הי"ח, בה"מל, נ"י, מס' 4713. סדר מכל השנה עם כוונת האר"י, קארפז, תקנ"ג. סידור ע"פ כוונת האר"י, אמסטרדם, תקפ"ד. מעניין בסידור אשכנז שנדפס בלובלין, של"א נמצא הג"ה בכת"י, במקום "...בך אוהבי שמך" צ"ל בה מקדשי שמך (ולשחרית הגיה: בו מקדשי שמך). ההגהה היא הארוכה המטושטשת מסתיימת: לכן הגהתי כאן וינוחו בה ובתפלת היום הגהתי וינוחו בו וכן מצאתי שנדפס בסידור ספרדי... (מטושטש) ויש לסמוך עליו ואין לשנות [צילום מסידור נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים, מס' Fi 3204].

34. S. Reif, Shabbetai Sofer and his Prayer Book (Cambridge, 1979) pp. 130, n. 146–147.

35. אמסטרדם, תע"ז (בעמידה לליל שבת).

36. סדר תפלה דרך ישרה, פרנקפורט דאדירה, תס"ג. היא המהדורה השנייה. הראשונה נדפסה בשנת תנ"ז (ולא ראיתה). מעניין שהמהדורה של אמסטרדם, תצ"ד, כבר שינתה נוסח ההערה בשוליים וכתב: "אין טייל זאגן וינוחו בה ישראל מקדשי שמך" (חלק אומרים בה...). בלי לציין שמקורו הוא המקובלים.

37. פלטיץ בית אל העומד על שבעה עמודי שמים, אלטונה, תק"ה (בעמידה לליל שבת).

38. סידור שפה ברורה, רויזלהיים, תקס"ח (מהדורה השנייה); סידור שפת אמת, רויזלהיים, תרי"א (מהדורה הי"ג). [לצער לא זכיתי לעיין במהדורות יותר קדומות]. מעניין שההדפסה של הסידור שפת אמת, באסיל, תש"ה בהוראות בגרמנית באותיות לאטיניות מציינת בשוליים בעמידה בליל שבת שבקהילת פרנקפורט דע"מ אומרים "וישמחו בך ישראל מקדשי שמך".

הספרדי שאותו אימץ האר"י, הן במזרח אירופה והן במרכז (חוץ מנוסח איטליה שנשארה נאמנה למסורת הקדומה)³⁹.

לסיכום ניתן לציין שהמסורת הארצי־ישראלית הקדומה שנתקבלה גם בשיבות בבל נדחתה בראשית ימי הביניים. הנוסח "ומאהבתך", שהוא קשור מבחינה רעיונית בגלוי ובנסתר לקדושת השבת (הנוסח בשבת הוא "באהבה וברצון" מול "שמחה וששון" ביום טוב) הוחלפה⁴⁰. מכל מקום שרידים לנוסח הקדום נשארו דווקא באיטליה ואשכנז שקהילותיהם היו נאמנים למסורת הארץ ישראלית הקדומה. אבל המסורת הספרדית חדרה בהדרגה לכל אירופה והיא דחתה הנוסח הקדום. בהתחלה על ידי ר' אייזיק טירנא ולבסוף על־ידי כתבי האר"י; עד שלא נזכר עוד הנוסח הקדום גם אצל האשכנזים כמו אצל הספרדים.

הקמתה של חברת "שומרי מצוה" בבגדאד בשנת תרכ"ח (1868)

מאת
יוסף טובי

במסגרת תקנות התנטי'מאת באמפריה העות'מאנית, שתחילתן בשנת 1839, נקבע שעל הקהילות היהודיות השונות ימונה אדם מטעם השלטון כתואר "חכם באשי". תפקידו הקיפו לא רק את התחום הדתי־הפנימי, אלא גם את התחום המדיני־החיצוני, דהיינו היחסים עם השלטונות, כולל גביית מס החסות ("ה'ג'זיה") בשנים הראשונות, ומשכונטל מס זה ב־1855 — מס השחרור מן השירות הצבאי, דהיינו ה"בדל" או ה"עסקריה". מימושה של תקנה זו החל בקהילות המרכזיות — בקושטא ובירושלים (1860), ואחר כך גם בערים אחרות. בבגדאד בירת עיראק, שהיתה חלק מן האימפריה העות'מאנית, ושבה היתה קהילה יהודית גדולה יחסית, מונה לראשונה חכם באשי כמועד מוקדם באופן יחסי, ב־1849. התפקיד נשמר גם אחרי יציאת התורכים מן הארץ ב־1917, בעקבות נצחון הצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה, רק ב־1931, עם שנקבעו הסדרים חדשים במסגרת המדינה העיראקית הבאים לקבוע מעמדה המשפטי של הקהילה היהודית, בוטל התפקיד.

קיומו של מוסד ה"חכם באשי" בבגדאד, כמו בקהילות יהודיות אחרות באימפריה, כגון ירושלים וצנעא, היה כרוך בהתעצמותם של המתחים הפנימיים בקהילה היהודית, משום שמעיקרא היה מינויו של ה"חכם באשי" תלוי בשלטון ולא תמיד על פי רצונם ובהסכמתם של בני הקהילה. מאבקים בלתי פוסקים ליוו תפקיד זה בכל תקופת קיומו, לבד משנים מועטות של רגיעה. לא ייפלא, איפוא, שקהילת בגדאד ביקשה לארגן את פעילותה במסגרת וולונטרית, שאינה כפופה לתקנת השלטון, מתוך כוונה לשמור על עצמאותה ועל חופש פעולתה כמה שנוגע לחיי הדת והחברה בתחום הפנימי.

לצורך זה הוקמה בכ"ו אלול תרכ"ח (1868) חברה בשם "שומרי מצוה", שנטלה על עצמה לעסוק בכל העניינים הנ"ל. נראה שיוזמת הקמתה של החברה לא באה מן החוג המקורב אל החכם באשי באותם ימים, ר' עובדיה אברהם הלוי, אלא מן החוג של הגבירים ובראשם ששון יחזקאל ראובן מנשה ומן החוג של המשכילים ובראשם בכור חוצין. על כל פנים, טקס היסוד של החברה נערך לא רק במעמד בני החוגים הללו, אלא גם במעמד שני המנהיגים הרוחניים העיקריים, שלא נשארו בתפקיד רשמי כלשהו כקהילה — ר' עבדאללה סומך ור' יוסף חיים, וכן במעמד החכם באשי ר' עובדיה הלוי וחברי בית דינו ר' ששון אליהו משה הלוי (שמוחה) ור' נסים בן אהרון הכהן.

מעמדה הפורמאלי של החברה נקבע מהצטרפותם אליה של בני הקהילה בבגדאד כחברים. חברים אלו, שמניינם בטקס היסוד היה שלושים ושישה, בחרו את ראשי החברה — הגביר שייך ששון יחזקאל, סגנו שלמה חוצין, והגזבר הגביר דוד יחזקאל כ'צ'ורי. לצידם מונו שבעה משגיחים — רבנים ותלמידי חכמים — "על כל ענייני החברה ולהוציא

39. סידור הגר"א, ירושלים, תרנ"ה (בעמידה לליל שבת) מעניין לציין שנמסר בשם החיד"א שמנהג הלועזים (האיטלקים) לומר: ומאהבתך אחר העמידה היא טעות "שלא נתקן אלא כשאין אומרים הג' ברכות ראשונות ואחרונות". האם אמרו "ומאהבתך" בתור ברכה אחת מעין שבע כמו שעשה ר' צדוק בתקופת התנאים? ראה מ"י וויינשטאק, סידור הגאונים והמקובלים והחסידים (י"ם, תשל"ב) ה', עמ' ד, סי' יח. שם צויין הדבר בשם הספר שיורי ברכה תוספת לברכי יוסף סי' רסח. ברם לא מצאתי הענין שם. וצ"ע.

40. ראה למשל הדיון של הגאונים בתוספת "ורצה והנחל לבניהם שבתות למנוחה" לפני "למען שמו באהבה" בברכת אבות בכל תפלת העמידה בשבת. סדר רע"ג, עמ' סג. וראה ראב"ן הירחי, ס' המנהיג (מהד' רפאל) א', עמ' קלט, והציונים שם. וראה סידור רש"ר הירש לליל שבת. [The Hirsch Siddur (1978), p. 277]. וראה גם I. Elbogen, Der jüdische Gottesdienst (Frankfurt a/m 1931), pp. 110-11. ראה רד"א, אבודרהם השלם, (ירושלים, תשכ"ה), עמ' קמו. וראה י' יעקבסון, ס' נתיב בינה (ת"א, תשכ"ח), ב', עמ' 96.

בשלמותו ובמלוא משמעותו, מפורטים בתפילות שונות (שמונה-עשרה, "ובכן תן פחדך", "עלינו לשבח", הברכות שלאחר ההפטר וכו').

לא תמיד מובלטים כל הפרטים, ויש שמצויים שינויים מבחינת סדרם, צירופיהם והדגשתם היחסית; אך אין באלו כדי לשנות את התמונה כולה ואת חשיבותה המרכזית של האמונה המשיחית עצמה בתודעתם של המתפללים (ושל יוצרי התפילות). רק פרט אחד במכלול העניינים הקשורים בגאולה אינו מובלט: עניין "יום הדין" הגדול והנורא, שבו יושמדו כל הרשעים, בטרם תוכל הגאולה לבוא (הוא רק נרמז פה ושם, כגון בנוסח של ברכת המינים ושל "השיבה שופטינו" כפי שהוא בידינו). דומה שאף היעדר הדגש על האספקט ה"קאטא-סטרופאלי" שבגאולה העתידה נעשה בכוונה תחילה, כדי לשלול אותם התיאורים, בעלי אופי פאנטאסטי, המצויים בספרות האפוקליפטית, שבה מובלטים דווקא משפט האימים והנוראות ש"בעקבות משיחא", שיש בהם כדי לזעזע את היקום כולו ולשנות סדרי בראשית. וכשם שאין התפילה פותחת פה לחזון האימים האפוקליפטי, כך היא נמנעת לרוב מהזכרת המלאכים ומתיאורים מיסטיים נשגבים שב"מעשה בראשית" ושב"מעשה מרכבה", מלבד ב"קדושות" ובתפילות ספורות אחרות, שהולדתן היתה באמת בחוגים אֶסוטרִיים ושרק במקצתן חדרו בהדרגה לתפילות הקבע המקובלות (על אף התנגדות מסוימת שנתקלו בה)²³. בשעה שקדושת יוצר רק מתארת את התשבחות שבפי המלאכים (בעקבות הכתובים שביש' ו, ב'ג ויח' ג, יב), הרי מוסיפה הקדושה שבעמידה (בכל הנוסחים) צעד נוסף וגועז: בה מביע עם ישראל את נכונותו לקדש את שם ה' בעולם, "כשם שמקדישים אותו בשמי מרום" (וכן: "נעריצך ונקדישך כסוד שיח שרפי קודש"; "כתר יתנו לך המוגי מעלה עם עמך ישראל קבוצי מטה, יחד כולם קדושה לך ישלשו"). כאן ה"קדושה" של עם ישראל מקבילה לשל המלאכים ומשלימה אותה, ושמא אף עולה עליה בחשיבותה! ולא רק במבוא לקדושה מובע רצון עם ישראל לשתף את עצמו עם המלאכים, אלא אף בקדושה עצמה (בנוסח הנהוג בתפילת מוסף) מופיעה כעת מקהלה שלישית (בנוסף על שתי מקהלות המלאכים שבפיהם שני הפסוקים הנ"ל), היא מקהלת ישראל, כשבפיה פסוק, שאין המלאכים יכולים להשימיעו: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד"; ועל שבח זה — ולא על שבהי המלאכים — עונה קול ה' בכבודו ובעצמו: "אני ה' אלהיכם!"

*

עלינו להסתפק בתיאור קצר זה של תפילות הקבע, התהוותן ותוכניהן העיקריים, שכן כל המבקש ידיעות מפורטות יותר בתחום זה ימצא אותן מן המוכן בספרות המדעית, ביחוד בספרו החשוב של אלבוגן (שחלקו הראשון אף תורגם לעברית). ולא באנו כאן אלא לסקור את עיקרי הדברים ולצייר את הרקע במידה שהוא דרוש לשם עקיבה אחרי הדיונים בסוגי התפילות ודפוסייהם הצורניים, שלהם מוקדשים רוב פרקי הספר הזה.

התהוות נוסחי התפילות ובעיית "הנוסח המקורי"

התהוות נוסחי התפילות ובעיית "הנוסח המקורי"

תפילות ישראל מתחילתן יצירות של העם היו. מטבעות התפילה, ואף תפילות החובה של בית-הכנסת בכלל, לא נוצרו בתחילה על-ידי החכמים מתוך משא-ומתן של הלכה בבתי-מדרשיהם. התפילות נחברו בשעת מעשה, במקומות ובשעות שבהם התאספו להתפלל בבתי-הכנסת ובבית-המקדש בשעתו. מקומות אלו ושעות אלו מרובים היו; ומן ההכרח היה שיצמחו תפילות מתפילות שונות ויווצרו צורות ודפוסים מרובים ומשונים. מלכתחילה שררה אפוא בתחום התפילות רב-גוניות מובהקת; ותפקידם של בעלי ההלכה היה להשתלט על מציאות רב-גונית זו, להכניס בה שיטה וסדר, להביא לידי קבע את הצורות, הדפוסים והמסגרת. הם פעלו לאחר המעשה: לאחר שכבר נוצרו תפילות רבות שהיו רווחות בפי העם, הגיעה העת שראו חכמים חובה לעצמם לעשות למען אחידות וקבע, לבדוק את דפוסי התפילות הקיימות, לפסול מקצתם ולהכשיר מקצתם, להכריע אילו מהם חובה ואימתי, ובאילו "יוצא אדם ידי חובתו".

עדיין יש בידינו עדויות ליזמת העם ביצירת תפילות שלא על דעת חכמים. כן שנינו, למשל, בתוספתא שבת (פ"ז [ח], כב) בסוף רשימה ארוכה של דברים שאסרום "משום דרכי האמורי": "ואלו דברים מותרין: היה מתחיל במלאכה בותן הודייה ושבח לפני המקום, בחבית או בעיסה מתפלל, שתיכנס בהם ברכה ולא תיכנס בהם מאירה". הרי לפנינו מנהג עממי לברך ברכת הודיה בתחילתה של מלאכה חדשה; ולומר תפילה בשעה שמתחילים בחבית או בעיסה. תפילות אלו לא חכמים תיקנון — אדרבה, הם פקפקו, אם אין בהן "משום דרכי האמורי", אם גם התירו לאומרן בסופו של דבר. בבבלי נדרים (מט ב) נמסר לנו על ר' יהודה (בר אילעאי), שבשעה שהתכסה בגלימה היה מברך: "ברוך שעטני מעיל" — מנהג יחיד שנהג מתוך חסידות יתירה, שלא פשט בעם; אך גם אותן הברכות שבסופן פשטו ברבים, התחילו בוודאי כמנהגם של יחידים. כן נשתמר במקורות הד של ברכות שהיו נוהגים לברך (יחידים) על ראיית פת (או מצרכי אוכל אחרים): "אמר ר' יוסי: כן אורחיה דבר נשא, מי חמי פיתא נקיה מימר 'ברוך דברא הדין חיתתא'" (יר' נדרים ספ"ז מ ע"א)². אף מן המחלוקת בדבר "המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות", אם יצא אם לאו, מוכח, שאכן היו מצויים ושגורים בפי העם נוסחי ברכה, שאין רוח חכמים נוחה מהם, במקביל לנוסחים שקבעו חכמים. הווי אומר שצמחו ברכות מרובות במטבעות שונים, שמתוכן בחרו חכמים בסופו של דבר צורות מסוימות כנוסחים נורמאטיביים; אך בכל זאת לא נעלמו אף שאר

1. למנהג זה, לברך בראשית כל מלאכה, מתכוון אולי אף הפסוק "ברשית משלח ידי ורגלי אברך שמו בראשית צאת ובוא לשבת וקום ועת משכב יצועי ארננה לו" (סר' היחד י, 14).

2. השווה תוספתא כפשוטה א, עמ' 59–60, שם משער ליברמן שגם שאר הברכות, שלא במטבע שתיקנו חכמים, הנזכרות במקורות, היו בתחילתן ברכות על הראייה, ולא דווקא ברכות על ההנאה. אך גם ייתכן, שבאותה התקופה, שטרם הגיעו התפילות לידי קבע, שימשו אותם הנוסחים עצמם פעם כברכות על הראייה ופעם על ההנאה.

עות מפי העם, והיה צורך לדון ולחזור ולדון — מימי התנאים המאוחרים עד סוף השלישית לפחות³ — בשאלה, אם אף במטבעות אלו, שלא קיבלו גושפנקה של חכמי ה, יוצא אדם ידי חובתו. ועד לזמנים מאוחרים למדי נשארו בשימוש אף נוסחי ברכה, וזי ההלכה דחו אותם במפורש, כגון ברכות "הפרפראות" הנמצאות בהגדה של פסח מן ה. וכבר תמה אפסטיצ'ר, כיצד נשתמרו מטבעות ברכות שביטלו אותם חכמי המשנה; ודאי מכאן ראייה, שבתחום הנידון לא תמיד היתה ידם של חכמים על העליונה, ויש להג ביטול ההלכה⁴.

זפתחות אנאלוגיות לזו המתוארת כאן מצויה בנוסחות נדרים ושבעות, שאף הן נוצרו די העם עצמו ברכי-גוניות קיצוניות; ורק לאחר מעשה באו חכמי ההלכה לברר, אילו ית יש להן תוקף ואילו אין להן. ודווקא מקצת הנוסחות שנפסלו קדומות ביותר; ולא אלא שאף שם מצינו, שלא תמיד הצליחה ההלכה לעקור לגמרי את הנוסחות שאינן ות בעיניה, כיוון שכבר השתרשו⁵.

ניעו לידינו בעיקר אותם מטבעות תפילה מימי התנאים, שכבר בוררו ונבחרו מתוך יות הרבות והשונות שהיו רווחות לפני כן, בעת ראשית התהוות הנוסחים. אך עדיין שרידים, שמהם ניתן ללמוד על צורות אלטרנטיביות שנדחקו לבסוף. לפני שנפנה חים השונים של גופי הברכות והתפילות (השונים בכל ברכה וברכה = "טופס" הברכה), נ באותן נוסחות פתיחה המשותפות לכולן (= "מבוא" הברכה), שיש להן היום המטבע ריאליטי "ברוך אתה ה' (אלהינו מלך העולם)". לא תמיד כללה נוסחה זו את המלים "העולם"⁶, ואף לא תמיד — את מלת "אתה"; ואפילו עצם הפתיחה "ברוך ה'" לא היתה ית הבלעדית. במגילות מדבר יהודה מצויה הנוסחה "אודכה אדוני" כפתיחה ליד "ברוך אדוני". מאידך מוצאים אנו בכך-סירא (נא יב) כמה מטופסי הברכות הידועים לנו "שמונה עשרה" שבידינו, כגון "מגן אברהם", "גואל ישראל", "מקבץ נדחי ישראל" , כשמשמשת להם כפתיחה הנוסחה "הודו ל...". כגון "הודו למגן אברהם". ובוודאי

עיין במה שכתבתי ב-"Journal of Jewish Studies", כרך 11 (1960), עמ' 177 ואילך. עיין ד' גולדשמידט, סדר הגדה של פסח, ירושלים ות"ת תש"ה, עמ' 7 ואילך; וכן הנ"ל, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 76 ואילך; ושם עמ' 60 (על הברכה "על אכילת מצה ומרור", המצויה בקטעי הגניזה וסוטה מן המקובל בידינו).

על כל העניין הזה עיין: S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New York 1942, pp. 115 f; especially p. 120. וכעת בעברית: יוניות ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 91-92; 104-107; 108-109.

"החכמים השתדלו הרבה לצמצם לשונות חיצוניים אלו, שהעם השתמש בהם בשבועותיו. הם התירו, הכשירו ועודדו שימושם של כינויים ו"דו"ת" מסוימים... אך אסרו וביטלו תוקפם של לשונות מסוימים אחרים... ודאי הוא שבספרות התלמודית נשתמר רק חלק מסגנון השבועות העממי... החכמים הורו, שרק המלה "שבועה" (או כינויה) או הזכרת שם אלוהים (או כינויו) מחייבים בשבועה. השבועה בדברים אחרים כלשהם, אפילו יש בהם קדושה, אינה שבועה. אך העם לא נשמע להם... מקצת החכמים היו מוכנים להתפשר עם האדיקות העממית המופלגת, אך רובם... העמידו דבריהם על שורת הדין, שלפיו כל השבועות הללו, השגורות בפי העם, בטלות ומבוטלות הן. אבל ההמונים היהודיים המציאו כל מיני כינויים ולשונות המקיימות מצד ההלכה... במקרים כאלו היה להם לחכמים לאשר חלק גדול מן הכינויים... מכל המון הכינויים היה להם לבחור ולברור רק אלו שהיו נאותים וראויים יותר, וקבעו: "לשונות שבידנו להן ראשונים אין רשות לביריה להוסיף עליהן... לשונות שבידנו להן משניות אין רשות לביריה להוסיף עליהן" (יר' נזיר פ"א נא ע"א).

ומן הראוי לשים לב לדמיון שבניסוח הכלל הנ"ל לזה הנאמר לגבי ברכות: "אין לך רשות להוסיף על מטבע שטבעו חכמים בברכות" (יר' ברכות פ"ט יב ע"ד).

עיין במאמרי הנזכר בהערה 3, ולהלן בפרק ב, עמ' 61 ואילך.

שימשו כנוסחי פתיחה אף מטבעות אחרים מבין אלו המצויים במקרא, כגון "הללו" או "ברכו" או "נברך" ועוד⁷.

השערה זו מתאשרת ממקום אחר. ידוע, שצורות "יוצאות דופן" הן המגלות לנו בדרך כלל את עקבותיהם של דפוסים קדומים, שנעלמו אחר כך. ברכה יוצאת דופן כזאת היא החתימה של הברכה השנייה שבברכת המזון "בא"ה על הארץ ועל המזון", וכן הפתיחה והחתימה של ברכה אחת מעין שלוש המבוססת עליה. כמו כן יש לשער, שהיתה קיימת אף ברכה אחרונה קצרה בנוסח "בא"ה על כל מה שברא(ת)"; נוסח זה נשתרבה לתוך ברכת "בורא נפשות" כפי שהיא ברוב הנוסחים, אך היה, כנראה, מלכתחילה נוסח אלטרנאטיבי⁸. אין שום ברכה אחרת, שבה בא טופס הברכה שאחרי המלים "בא"ה (אמ"ה)" בסיגנון זה של שם עצם שלפניו מלת-היחס "על". לשון זו מגומגמת, שהרי בברכה הליטורגית אין רואים עוד את מלת "ברוך" כצורה של פועל אלא כשם תואר, ואין לייחס אליו מושא בעזרת מלת "על". מובן שנוסח זה נוצר בעקבות לשון הכתוב "וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה"; אלא שבכל זאת נדמה, שלא היו יוצרים לכתחילה צירוף משונה זה של "ברוך אתה ה' על...". לכן נראה, שמטבע זה נטבע מעיקרו לגבי ברכת הזימון: "נברך אלהינו" על המזון שאכלנו" או "ברכו על המזון שאכלנו" (משנה ברכות פ"ז מ"ג; בבלי מט ב; ירו' פ"ז יא ע"ב). כאן אין שום קושי ואין שום זרות בכך, שממשיכים אחרי צורת הפועל "נברך" או "ברכו" במלים "על המזון". והרי מוצאים אנו במקורות שונים, שחשבו את ברכת הזימון ל"ברכה" ממש, היינו לברכה ליטורגית, אף-על-פי שאין בה כלל הנוסחה "ברוך אתה ה'"¹⁰. הווי אומר, שברכה זו נוצרה ונשתגרה, לפני שנתייחדה הנוסחה "ברוך אתה ה'" לשימוש הבלעדי בברכה הליטורגית¹¹.

7. כגון בן-סירא ג, כב: "ועתה ברכו-נא את אדני אלהי ישראל המפליא לעשות בארץ" וכו', והשווה שם מה, כב. 8. את ההשערה, שברכת "בורא נפשות רבות" שלנו היא צירוף של שתי ברכות נפרדות ("בא"ה אמ"ה בורא נפשות" ו-"בא"ה אמ"ה על כל מה שברא[ת]"), כבר הביע א' בנעט, *MGWJ*, כרך 70 (1926), עמ' 125, וחזר עליה באריכות אליעזר לוי ב"סידורות התפילה", עמ' 299 ואילך. לוי מסתמך על שני שיקולים: א. שבמקורות שונים (ברכות מד ב; ירו' ברכות פ"ו י ע"ב ועוד) מופיעה הברכה בלי הקטע "על כל מה שברא(ת)". ב. שלדעת ר' טרפון שימשה ברכת "בורא נפשות" ברכה ראשונה; ועל כן צריך להיות קיים נוסח אחר, שלדעתו שימש ברכה אחרונה, והוא "על כל מה שברא(ת)". יש להוסיף עוד שני נימוקים — ודווקא להם יש לייחס משקל מכריע — המביאים לאותה המסקנה, ש"על כל מה שברא(ת)" היה מלכתחילה נוסח עצמאי של ברכה אחרונה: א. סיגנון זה "ברוך אתה ה'... על..." הוא טיפוסי לברכות שלאחר ההנאה; ב. בנוסח "בורא נפשות" כפי שהוא בידינו אין הפסקה הנידונה מתקשרת כראוי למה שלפניה מבחינת התחביר, ולא עוד אלא שאין לה כלל משמעות ברורה — סימנים מובהקים המעידים על צירוף שני נוסחים.

9. כפי הנראה כלל הנוסח הקדום תמיד את מלת "אלהינו", ועיין להלן, עמ' 75 ואילך. 10. כך מקשים בירושלמי ברכות פ"א ג ע"ד על ברכת הון, מדוע היא פותחת ב"ברוך", שהרי היא סמוכה לחברתה, והיינו לברכת הזימון. וכן דנים שם פ"ז יא ע"א בשאלה, איזו היא ברכה ראשונה של ברכת המזון: ברכת הון או ברכת הזימון? אף יש פוסקים החושבים את הנוסחה "שהשמה במעוננו" שבברכת הזימון בבית החתן לאחת מ"שבע ברכות"; עיין אנציקלופדיה תלמודית ד, עמ' תרמט. השווה גם חוספתא ברכות פ"א, ז (וחוספתא כפשוטה א, עמ' 9), ששם נמנית ברכת הזימון בין ה"ברכות" שאין חותמין בהן.

כבר התלבט בשאלה זו י' יעקב, ב"מקור הברכות", עמ' 15, כיצד מכנים את ברכת הזימון בשם "ברכה", אף-על-פי שאין לה מטבע של ברכה. ועיין בפירושים וחיידושים בירושלמי לל' גינצבורג, א, עמ' 195, שם הוא טוען, שקושיית הירושלמי הנ"ל אינה קרישה, שהרי "אין לך ברכה בלי שם ומלכות"; "אלא שכך היא דרך הירושלמי לפעמים לשאול שאלות ולתרגן, ואף שאין מקום כלל לשאלות". אך כללי ההלכה על מטבע ברכות התפתחו רק בהדרגה, ואין להקשות מהם על שרידים של המציאות הרב-גונית יותר שהיתה קיימת לפני כן. מן המקורות הנ"ל מוכח בבירור, שבברכת הזימון היה מעמד של ברכה ליטורגית, היינו של "ברכה ממש", לפי המסורת, אף-על-פי שאינה הולמת את כללי ההלכה הנורמאטיביים. ועיין גם בדברי גינצבורג, שם עמ' 174.

11. וכן אנו מוצאים במשנה תמיד פ"ה מ"א: "ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היצא", שהמשנה מונה ברכה זו, וכן אנו מוצאים במשנה תמיד פ"ה מ"א: "ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היצא", שהמשנה מונה ברכה זו,

אף נוסחות כגון "נודה לך" או – בתפילת היחיד – "מודה אני" וכיוצא בהן שימשו בוודאי כאלטרנאטיבות לנוסחת "בא"ה; ואף במקורות התלמודיים עצמם עדיין יש שמתחלפים מטבעות הפתיחה "מודה אני" ו"בא"ה אמ"ה" זה בזה¹². בדומה לכך הוכיח א' שפאנייר¹³, על-פי נוסחי החתימה הרב-גוניים שנשתמרו בתפילות נוצריות קדומות, שאף בתפילות ישראל רווחו עד לראשית ימי הנצרות נוסחים שונים מעין אלו, ושהחתימות השונות המצויות בתפילות הנ"ל שומרות דווקא על צורות יהודיות קדומות, שבטלו לאחר מכן בתפילה היהודית (או נשתמרו בחלקן, אך לא כנוסחות חתימה כי אם כנוסחות מעבר שלפני החתימה). כגון: "כי המלכות שלך היא ולעולמי עד תמלך כבוד"; "משובח ומפואר עדי עד שמו הגדול", וכן נוסחות במטבע "כי אתה...". וכיוצא באלו.

אם היתה שורה רב-גונית זו בראשית התהוותן של תפילות הקבע לגבי "מבוא" הברכה, שהוא החלק הנוסחתי הנקשה והבלתי-משתנה שבברכה הליטורגית, כל שכן לגבי טופס הברכה ולגבי עיקר נוסחי הברכות והתפילות, שבהם אף בימינו עדיין מרובים השינויים שבין נוסח לנוסח ובין מנהג למנהג. ועל כן יש להניח כהנחת יסוד בחקר נוסחי התפילה, שמן הסתם לא נוצר בתחילה נוסח אחד ובלעדי של תפילת מסוימת, אלא רווחו זה בצד זה נוסחים רבים ושונים. מכאן שאותה שאיפה רווחת של המחקר הפילולוגי, להגיע לחשיפת "הנוסח המקורי" של טכסט מסוים על-ידי בדיקת כל הוואריאנטים והשוואתם זה לזה, אינה במקומה בחקר נוסחי התפילה; ובכל אופן אין לקבוע את "הנוסח המקורי" של שום תפילה על-פי שיטות פילולוגיות אלו, כל עוד לא הוברר, שאכן היה לאותה התפילה רק נוסח אחד ויחיד. כי המדובר הוא ב"דברים שבעל-פה", שמעצם טיבם לא נתנסחו ניסוח אחיד ונוקשה – ש"עובד" והורחב בשלבים מאוחרים יותר – אלא נתנסחו דרך עראי וחזרו ונתנסחו בסיענות אחרים באופן חופשי למדי.

לכאורה אין צורך כלל להאריך ולדון בנקודה זו. ובאמת כבר נאמרו הדברים על-ידי אלבוגן (ואף על-ידי קרדמיו)¹⁴ בצורה קולעת שאינה משתמעת לשתי פנים. אלא שקמו שוב עוררים על תפיסה זו; וחוקרים שונים בנו תלי תלים של השערות על יסוד ההנחה, שאכן נקבעו תפילות, כגון תפילת שמונה-עשרה, מלכתחילה בנוסח מילולי אחיד ובלעדי, שניתן לשחזרו על-ידי השוואת הנוסחים השונים שהגיעו לידינו. שיטה זו נקט באופן קיצוני

שאינה ברכה ליטורגית כל עיקר (עיין ברכות יב א), בין ברכות ליטורגיות מובהקות. אף זו היא עדות מתקופה, שבה טרם נתייחד השימוש הטכני במלה "ברכה" לברכה הליטורגית בנוסח "ברוך אתה ה'" בלבד. והשווה בדברי יעבץ הנ"ל ובדברי גינצבורג הנ"ל גם בקשר ל"ברכה" זו. ועיין להלן עמ' 68, הערה 5.

12. עיין על כך להלן, עמ' 101.
13. A. BAUMSTARK, A. SPANIER, Stilkritisches zum juedischen Gebet, MGWJ LXXX (1936), pp. 344 f. והשווה: Comparative Liturgy, p. 11.

14. השווה אלבוגן, Der juedische Gottesdienst. בייחוד עמ' 41 ואילך, למשל: Hingegen wurde der Wortlaut nicht festgelegt; er blieb frei und beweglich, der augenblicklichen Eingebung des Vorbeters überlassen. Daher gab es lange Zeit mehrere nebeneinander hergehende Texte... und R. David Abudraham hat nicht übertrieben, wenn er sagte, dass es nicht zwei Gemeinden auf dem Erdenrund gebe, in denen die Tefilla Wort für Wort gleichlautend gesprochen werde... Ein bestimmter Wortlaut der Tefilla, der als Urtypus gelten könnte, lässt sich nicht feststellen... Alle Theorien über die Tefilla, die an einen bestimmten Wortlaut anknüpfen oder auf Zählung der Worte der einzelnen Stücke beruhen, sind daher unhaltbar. וכן שם, עמ' 234. — קדם לו בתפיסה זו ש"ד לוצאטו ב"תולדות הפיוט בישראל", מחברות לספרות, ת"א תש"ח, עמ' 7 ואילך. דעה דומה מכיע אף ח' טשרנוביץ, קיצור התלמוד, במבוא למסכת ברכות, עמ' XXV ואילך. ועיין גם במאמרו הקצר והחשוב של א' שפאנייר, MGWJ, כרך 83 (1939), עמ' 142 ואילך.

ל' פינקלשטיין¹⁵, הטוען שלכל ברכה של השמונה-עשרה, למשל, היו בתחילה שבע מלים, לא פחות ולא יותר, שאותן הוא מזהה ללא כל היסוס. ומכיוון שאחרים הלכו בעקבותיו ואף הציגו את שיטתו ואת מסקנותיו כיסודות מוצקים, שאין לפקפק בהם¹⁶, מן ההכרח הוא לשוב ולפתוח את כל הדין ולבדוק, אם המקורות מאשרים או מפריכים דעה זו. אף חוקרים אחרים מסתמכים בלי כל פקפוק על ההנחה של נוסח מקורי יחיד¹⁷. וכן משתמע מדבריהם של מלומדים שונים, הדנים בחומר ליטורגי, שאף הם סבורים כך, מבלי שיצינו את הדבר תמיד במפורש¹⁸. ולכן אין לראות את הדברים האמורים לעיל כמוכנים מאליהם, ועדיין הם צריכים ראייה.

15. JQR XVI, pp. I ff., 127 ff.; *ibid.* XIX, pp. 211 ff.; La Kedouscha etc., *Public. de la Soc. des Etudes Juives*, 1932 (93), pp. 18 ff.

16. וכבר דחה אלבוגן בספרו עמ' 583, את רוב טענותיו של פינקלשטיין, שעליהן מושתתות מסקנותיו. F.C. GRANT, Modern Study of the Jewish Liturgy, ZATW LXV (1953), p. 59 f., especially p. 69: Finkelstein's brilliant analysis and reconstruction... has been before the learned world for more than a quarter-century now, and Jewish and Christian scholars have studied it carefully — on the whole with assent to both his principles and methods and his results... In spite of the late Dr. Elbogen's insistence that there was no one form of the Amidah which could claim originality, and that the prayers varied so greatly from place to place that—as some have said—there were as many forms of the Amidah as there were Synagogues, various scholars have assumed that an original composition can nevertheless be made out, probably in tristich form, i.e. each Benediction is a distich plus a Berakah... In order to achieve this precise balance and symmetry of form, it is necessary to bracket a number of words and clauses as later additions to the "original" form of the prayer.... המאמר כולו הוא שיר תהילה על "מאמרו הקלאסי" של פינקלשטיין, שגרנט מסכם אותו ללא כל תוספת משלו. גראנט מאמין אמונה שלמה ב"נוסח מקורי" אחד שאפשר לשחזרו. וכיוון שכך, אינני יודע משהו מה הוא מקיף את המלה original במרכאות כפולות. וכן מקבל C.W. DUGMORE, בספרו: The Influence of the Synagogue upon the Divine Office, לונדון 1944, את דעותיו של פינקלשטיין כדבר שאין לערער עליו, בצינו בנספח על העמידה (עמ' 114 ואילך) ליד כל ברכה את תאריך היבורה המדויק על-פי פינקלשטיין.

17. כגון K.G. KUHN, Achtzehngebet, Vaterunser und der Reim, Tuebingen 1950. הקובע שבנוסח המקורי של העמידה היו בכל ברכה שני טורים בעלי חרוז.

18. נזכיר כאן רק מקצתם: מדבריו של צונץ, "הדרשות בישראל", עמ' 178 ואילך (= Die gottesdienstlichen Vorträge, p. 369 f.) יוצא שהוא מניח בלי היסוס, שהיה קיים נוסח מקורי אחיד, והוא משתדל לקבוע את מספר המלים שהיו בו בברכות מסוימות. כבר אלבוגן (Achtzehngebet, עמ' 48), ואחריו ק' קוהלר (HUCA, כרך 1, עמ' 394), דחו את דעותיהם של דאלמן ודריינבורג, שהצורה הריתמית של העמידה בנוסחי הגניזה היא "הנוסח המקורי"; אלא שמדבריו של קוהלר עצמו (שם, עמ' 392): it seems strange that the... middle benediction (of Sabbath and Festivals)... should have been formulated only in Amoraic time, as we learn from Pes. 117 b. הוא סבור, שאכן היה קיים נוסח מקורי אחד, אך לא בצורה ריתמית, שהיא לדעתו מלאכותית ולכן מאוחרת. אף אלבוגן בספריו הראשונים היה סבור כך, כנראה; עיין לדוגמה: Achtzehngebet (1902) עמ' 35, 60, ובספרו: Studien zur Geschichte d. jüd. Gottesdienstes (1907), עמ' 47. וכן כותב ל' גינצבורג ("על הלכה ואגדה", ח"א תש"ן, עמ' 171; המאמר הופיע לראשונה באנגלית ב-JQR, כרך 34 [1912]): "התפילות היסודיות עצמן מובאות [בתלמוד] רק בדיבור המתחיל או לכל היותר רק במשפט בודד אחד. דרך קצרה זו בהבאת נוסחאותיהן של התפילות מוכיחה למדי, שהללו כבר היו בימים ההם ידועות לכל בצורה פחות או יותר קבועה". וכן משחזר גינצבורג בבטחה גמורה את נוסחיהן המקוריים של תפילות שונות, כגון של התפילה על גרי הצדק והתפילה על הפרושים, שהיו בתחילה שתי ברכות נפרדות של העמידה לפי דעתו, אלא שהוא מפקפק אב הראשונה התחילה ב"רחם"; לעומת זאת "הנוסח הישן" של ברכת ירושלים הוא "רחם" ולא "נחם" (פ"ח בירושלמי א, עמ' 377; ג, עמ' 283, 308; ועיין עוד שם). ועיין לעיל, עמ' 31, הערה 10, ולהלן, עמ' 106, על דברי גינצבורג לגבי הנוסח "לעסוק בדברי תורה".

הנחה דומה משתקפת בדברי י' צימלס בקובץ "רב סעדיה גאון", ירושלים תש"ג, עמ' תקמט, הערה 11: "נזכרה בשני התלמודים מכל ברכות ההפסדה רק אחת (פסחים ק"ז ב ויר' ראש השנה פ"ד ה')... אין להוציא [ממסורות אלה] כלום בנוגע לנוסח הברכה עצמה, כאילו לא היה בזה שום הבדל בין התפילה להפסדה, היות והממירא אינה קובעת הבדל אלא ביחס לחתימה ולא בעצם הברכה... לפי שבאמת מימרות אלה אינן מוכיחות אלא רק שהחתימות